

T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HÜMANİSTİK PSİKOLOJİDE DİNE YAKLAŞIMLAR
– ERICH FROMM VE ROLLO MAY'İN
DİN ANLAYIŞININ KARŞILAŞTIRILMASI –

ALİ ÇETİN

DANIŞMAN: PROF. DR. MUSTAFA DOĞAN KARACOŞKUN

KİLİS

2025

ÖZET

HÜMANİSTİK PSİKOLOJİDE DİNE YAKLAŞIMLAR – ERICH FROMM VE ROLLO MAY'İN DİN ANLAYIŞININ KARŞILAŞTIRILMASI –

Ali ÇETİN

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Danışman: Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN

Sayfa:

Yıl:

Bu çalışma, hümanistik psikoloji ekolünün önemli temsilcilerinden Erich Fromm ve Rollo May'in din, dindarlık ve Tanrı tasavvurlarına ilişkin görüşlerini karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel problemi, dinin bireyin varoluşsal arayışları, özgürlük ihtiyacı ve ruhsal gelişimi üzerindeki etkilerini, hümanist psikolojinin birey merkezli yaklaşımı ışığında değerlendirmektedir. Din ve psikoloji arasındaki tarihsel ilişkide, insanın anlam arayışı ve içsel dünyasına yapılan vurgu, bu çalışmanın gerekçesini oluşturmuştur. Bu bağlamda, Fromm ve May'in din anlayışları incelenerek, hümanist psikoloji ile din psikolojisi arasındaki teorik kesişim alanına katkı sunulması hedeflenmiştir.

Araştırmada nitel yöntem tercih edilmiş, özellikle doküman analizi yöntemi uygulanmıştır. Fromm ve May'in temel eserleri incelenmiş; din, dindarlık ve Tanrı tasavvuru konularındaki görüşleri karşılaştırmalı içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Çalışma, üç ana bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde dinin birey tarihindeki yeri ve psikolojiyle ilişkisi ele alınmış; ikinci bölümde hümanist psikolojinin tarihsel gelişimi ve önceki psikolojik yaklaşımlardan farkları açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise Fromm ve May'in hayatları, dini yaklaşımları ve Tanrı tasavvurları detaylı bir biçimde analiz edilmiştir.

Elde edilen bulgular, Fromm'un dini "otoriter" ve "hümaniter" şeklinde sınıflandırarak, hümaniter dini bireyin içsel gelişimi ve etik yönelimiyle ilişkilendirdiğini; May'in ise dini "sağlıklı" ve "nevrotik (sağlıksız)" olarak ayırarak, bireyin varoluşsal sınırlarla yüzleşmesini mümkün kılan yaratıcı bir süreç olarak değerlendirdiğini ortaya koymuştur. Fromm'un daha çok sosyo-psikolojik ve etik temelli bir yaklaşım benimsediği; May'in ise dinin ontolojik ve sembolik boyutlarına odaklandığı görülmüştür. Her iki düşünür de kurumsal ve dogmatik din anlayışlarını eleştirerek, bireysel, yaşantısal ve dönüştürücü bir din anlayışını savunmakta; dinin, uygun yaşandığında bireysel psikolojik gelişime katkı sağlayabileceğini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, hümanist psikolojinin dine yaklaşımını teorik bir zeminde değerlendirmekte ve modern bireyin dini yaşantısını psikolojik bir bakış açısıyla analiz etme imkânı sunmaktadır. Fromm ve May'in düşünceleri, dinin yalnızca teolojik değil; aynı zamanda içsel, işlevsel ve varoluşsal bir boyutu olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle tez, din psikoloji ve hümanistik psikoloji literatürüne özgün bir katkı sağlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Hümanist Psikoloji, Din, Din Psikolojisi, Erich Fromm, Rollo May, Tanrı Tasavvuru, Dindarlık, Anlam Arayışı, Kendini Gerçekleştirme

ABSTRACT

APPROACHES TO RELIGION IN HUMANISTIC PSYCHOLOGY
– A COMPARISON OF ERICH FROMM AND ROLLO MAY'S UNDERSTANDING
OF RELIGION –

Ali ÇETİN

Department of Philosophy and Religious Sciences
Kilis 7 Aralik University, Graduate Education Institute
Supervisor: Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN

Page:

Year:

This study aims to comparatively examine the perspectives of Erich Fromm and Rollo May—two prominent representatives of the humanistic psychology school—regarding religion, religiosity, and the concept of God. The central problem of the research is to evaluate the effects of religion on the individual's existential quest, need for freedom, and psychological development in light of the individual-centered approach of humanistic psychology. The historical relationship between religion and psychology, with its emphasis on the human search for meaning and inner world, forms the rationale for this study. In this context, the study investigates the religious understandings of Fromm and May, aiming to contribute to the theoretical intersection between humanistic psychology and the psychology of religion.

A qualitative research method was adopted, specifically document analysis. The primary works of Fromm and May were examined, and their views on religion, religiosity, and the concept of God were evaluated through comparative content analysis. The study consists of three main chapters: The first chapter discusses the place of religion in individual history and its relationship with psychology; the second chapter explains the historical development of humanistic psychology and its distinctions from previous psychological approaches. The third chapter presents a detailed analysis of the lives, religious perspectives, and concepts of God of Fromm and May.

The findings reveal that Fromm categorized religion as "authoritarian" and "humanistic," associating humanistic religion with the individual's inner development and ethical orientation. In contrast, May distinguished between "healthy" and "neurotic (unhealthy)" religion, viewing religion as a creative process that enables individuals to confront existential boundaries. While Fromm adopted a socio-psychological and ethical approach, May focused on the ontological and symbolic dimensions of religion. Both thinkers criticized institutional and dogmatic forms of religion, advocating for an individual, experiential, and transformative understanding of faith. They emphasized that when practiced appropriately, religion can contribute positively to individual psychological development.

In conclusion, this study provides a theoretical evaluation of the humanistic psychological approach to religion and offers a psychological perspective for analyzing the religious experiences of the modern individual. The thoughts of Fromm and May demonstrate that religion is not only a theological construct but also an internal, functional, and existential phenomenon. In this respect, the thesis offers an original contribution to the literature on the psychology of religion and humanistic psychology.

Keywords: Humanistic Psychology, Religion, Psychology of Religion, Erich Fromm, Rollo May, Concept of God, Religiosity, Search for Meaning, Self-Actualization

ÖNSÖZ

Din olgusu, tarihin en eski dönemlerinden beri insan yaşamının ayrılmaz bir parçası olmuş ve bireylerin yaşamında tarihsel süreç boyunca farklı biçimlerde etkisini sürdürmüştür. Bireyin hem kişisel hem de toplumsal yönlerini etkileyen din, psikoloji ile ortak ilgi alanına sahiptir. Özellikle 20. yüzyılın ortalarında gelişen hümanistik psikoloji anlayışı, bireyin anlam arayışına, özgürlüğüne ve içsel dünyasına odaklanarak din ile psikoloji arasındaki ilişkiye yeni bir perspektif kazandırmıştır. Bu yaklaşım, bireyin iç yaşantısına empati ve içe bakış yoluyla ulaşmanın önemini vurgulamakta, dinin sadece aşkın değil, aynı zamanda insani bir olgu olduğunu ileri sürmektedir.

Hümanistik psikolojinin önemli temsilcileri arasında yer alan Erich Fromm ve Rollo May, bireyin iç dünyasını merkeze alarak din olgusuna yaklaşmış ve din psikolojisi alanında dikkat çekici katkılar sunmuşlardır. Fromm, bireyin gözlemlerle açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğunu savunurken, May, indirgemeci anlayışlara karşı çıkararak bireyin psikolojik, felsefi ve dini yönleriyle bütüncül bir biçimde ele alınmasını önermektedir. Bu bağlamda tez çalışması, hümanistik psikolojinin din olgusuna yönelik yaklaşımını Erich Fromm ve Rollo May'in düşünceleri ekseninde karşılaştırmalı olarak ele almayı amaçlamaktadır. Çalışma süreci, yalnızca akademik bir araştırmanın ötesinde, insanın anlam arayışı, özgürlük ihtiyacı ve manevi yönelimleri üzerine kişisel bir sorgulama ve entelektüel bir yolculuk olmuştur. Tez sürecinde edindiğim bilgi birikimi ve düşünsel derinlik, bu alanla ilgilenen araştırmacılara katkı sunma arzusunu da beraberinde getirmiştir.

Bu çalışmanın yürütülmesi sürecinde, yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen, her daim yol gösterici tutumuyla ve olumlu yaklaşımıyla beni motive eden; engin bilgi birikimiyle çalışmama farklı perspektiflerden bakmamı sağlayan, birlikte çalışmaktan her zaman onur duyduğum kıymetli danışmanım Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Yoğun çalışmaları arasında bana sabır gösterip, ders ve tez aşamalarının tüm süreçlerinde güler yüzü ve sorun çözücü kişiliği ile yanımda olan Hatice KARAKAŞ'a; çalışma yoğunluklarına karşın zorlandığım her konuda bilgi, destek ve katkılarını esirgemeyen, çalışmalarım süresince bana umut aşılayan ve motivasyon sağlayan saygıdeğer hocalarım Doç. Dr. Muharrem Şahiner, Dr. Öğr. Üyesi Metin GÜVEN ve

Doç. Dr. Nedim ÖZ'e; ayrıca tez izleme ve değerlendirme sürecinde kıymetli katkı ve değerlendirmeleriyle çalışmama değer katan jüri üyelerim Doç. Dr. Muharrem AKA ve Doç. Dr. Zeynep SAĞIR'a teşekkür ederim.

Bunun yanı sıra, takıldığım her noktada kolaylıkla iletişime geçebildiğim, desteğini daima yanımda hissettiğim değerli Arş. Gör. Yasin Samet KAZEL'e de teşekkürlerimi sunarım.

Tüm hayatım boyunca yanımda olan, aldığım kararları koşulsuz destekleyen, yalnızca bu süreçte değil, her daim beni cesaretlendiren ve arkamda duran sevgili aileme sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu çalışmaya küçük ya da büyük katkıda bulunan, destek ve yardımlarını esirgemeyen herkese gönülden teşekkür ederim.

.../.../202....

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, kullanmış olduğum tüm bilgiler ve yorumlar için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi, hiçbir şekilde “intihal içermediğimi” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili bu beyanıma aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

İmza
Ali ÇETİN

İÇİNDEKİLER

	sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar DİZİNİ.....	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN TANITIMI	1
a) Tezin Konusu ve Amacı	1
b) Kaynakların Değerlendirilmesi	3
c) Tezde Uygulanan Yöntem	10
BİRİNCİ BÖLÜM.....	12
1.1. TEORİK ÇERÇEVE.....	12
1.1.1. Problem ve Metodoloji	12
1.1.1.1. Problem.....	12
1.1.1.2. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	14
1.2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	15
1.2.1. Hümanizm	15
1.2.2. Din-Dindarlık	16
1.2.3. Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi.....	20
1.2.4. Kendini Gerçekleştirme.....	23
1.2.5. Kendini Gerçekleştiren İnsanın Özellikleri.....	24
İKİNCİ BÖLÜM.....	26
2.1. HÜMANİST EKOLÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHİ GELİŞİMİ.....	26

2.1.1. Hümanist Psikoloji Ekolünden Önceki Gelişmeler.....	26
2.1.1.1. Yapısalcılık	31
2.1.1.2. Fonksiyonalizm (İşlevselcilik).....	33
2.1.1.3. Davranışçılık	35
2.1.1.4. Gestalt (Bütüncül).....	38
2.1.1.5. Psikanaliz	39
2.2. HÜMANİST PSİKOLOJİ EKOLÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI	42
2.2.1. Varoluşçuluğun Etkisi	43
2.2.2. Abraham Maslow	44
2.2.3. Carl Rogers.....	46
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	48
3.1. HÜMANİST PSİKOLOJİ EKOLÜ VE DİN.....	48
3.2. HÜMANİST PSİKOLOGLARIN DİNE YAKLAŞIMI	57
3.2.1. Rollo May	57
3.2.1.1. Rollo May'in Hayatı.....	57
3.2.1.2. Rollo May'in Dine Yaklaşımı	60
3.2.1.3. Rollo May'in Dindarlık Anlayışı	65
3.2.1.3.1. Sağlıklı Dindarlık.....	65
3.2.1.3.2. Sağlıksız (Nevrotik) Dindarlık.....	67
3.2.1.4. Rollo May'in Tanrı Tasavvuru.....	69
3.2.2. Erich Fromm	72
3.2.2.1. Erich Fromm'un Hayatı	73
3.2.2.2. Erich Fromm'un Dine Yaklaşımı	76
3.2.2.3. Erich Fromm'un Dindarlık Anlayışı.....	81
3.2.2.3.1. Otoriter Din.....	81
3.2.2.3.2. Hümaniter Din	85

3.2.2.4. Erich Fromm'un Tanrı Tasavvuru	87
3.2.2.4.1. Otoriter Tanrı Tasavvuru	89
3.2.2.4.2. Hümaniter Tanrı Tasavvuru.....	91
3.3. HÜMANİST PSİKOLOGLARIN DİNE YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	92
3.3.1. Hümanist Psikologların Dine Yaklaşımlarının Karşılaştırılması.....	92
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	96
KAYNAKLAR	99
ÖZGEÇMİŞ	103

TABLULAR DİZİNİ

Tablo 1: Erich Fromm ve Rollo May'in Karşılaştırmalı Analizi.....	93
---	----

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Maslow'un İhtiyaç Piramidi.....22

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN TANITIMI

a) Tezin Konusu ve Amacı

Yaratılışından itibaren, varlığını ve içinde bulunduğu sosyal yapıyı kavrayabilme uğraşını yeni teknik ve anlayışlar ile devamlı olarak güncelleyen âdemoğlu, vermiş olduğu bu uğraş sonsuza kadar varlığını sürdürecektir (Bahadır, 2021:7; Kayıklık, 2014:9). Bu noktada, ilk zamanlardan günümüze kadar geçen sürede hep ilişki içinde olunan din ile son zamanlarda yıldızı parlayan bir ilim dalı olarak karşımıza çıkan psikoloji ön plana çıkmaktadır (Karacoşkun vd., 2013:61). Din, iman ve inanış unsurlarına sahip olması sebebiyle tabii ki psikolojiden ayrı yönleri bulunmaktadır. Lakin tam anlamıyla dinin, bireyin iç dünyasını inceleyen psikolojinin kullanacağı bilgilerden tamamen ayrı ve değişiklik arz ettiği ileri sürülemez (Allport, 2019:16; Gürses, 2010:17; Karaca, 2015:56). Böylece konusu insan olan bu iki alan karşılıklı olarak yaklaşmaktadır (Allport, 2019:16; Gürses, 2010:11-17; Şentürk, 2013:9). Birey ve onun hareketleri üzerine çalışmalar yapan ruhbilimci, nasıl ki bu çalışmalarında kişinin bulunduğu sosyal yapıyı, gelenek ve göreneklerini görmezden gelmediği gibi bireyin yaşantısını şekillendiren din öğesini de görmezden gelememesi önem arz etmektedir (Karacoşkun vd., 2013:61; Gürses, 2010:32-33)

Din; kişisel ve sosyal yönden kapsamlı bir şekilde fonksiyonu olan, bireylerin benlik gelişiminde olumlu katkılar vermesiyle yaşamın manasını ortaya koyma özelliğini içeren kuvvetli bir görüngüdür. Bundan dolayı da geçmişten günümüze kadar hep incelemelere konu olarak güncelliğini korumaktadır (Pazarlı, 1972:31-33; Karacoşkun vd., 2013:63). İnceleme konusu birey olan psikolojinin de kurulduğu andan itibaren dinle temas halinde olduğu ifade edilmektedir (Mehmedoğlu, 2004:1-2). Bazen bireylerin ruh sağlığını bozan bir hastalık olarak bazen de birey için ilaç olarak ifade edilen din, ara ara tenkit edilmiş olsa da varlığını her zaman korumaktadır (Karacoşkun vd., 2013:63).

Bir bilim dalı olan psikolojide bir dönem soyut olan durumların deneysel bir karşılığı olmadığı düşüncesi ile kesin bir dille inceleme konuları arasında yer alamayacağı ifade edildiği için dine dair çalışmalar da 20. yüzyılın ortalarına kadar gerçekleşmediği söylenmektedir. Gerçekleştirilen incelemelerde ise çoğunlukla inkâr etme şeklinde

ifadelerle karşılaşılmaktadır. 20. yüzyılın ortalarından itibaren ise psikolojide ortaya çıkan yeni anlayışlar sayesinde bu durum yavaş yavaş farklılaşmaktadır. Bu anlayışlar ekseninde bireyin kendi davranışlarının mesuliyetini alması, yaşamın manasını keşfetme, din ve dindarlık üzerinde daha çok durulmaya başlanmakla birlikte psikoloji alanındaki çalışmalara konu olma noktasında da ilerlemeler kaydedilmesi önemli bulunmaktadır (Karacoşkun vd., 2013:63-64; Köse&Ayten, 2014:7-10).

Sözü edilen bu durumlarda bireyin içindeki gizil güçlerine dikkat çeken ve üzerine çalışmalar yapılmasını sağlayan son zamanların en belirgin psikoloji anlayışı hümanist psikoloji olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyin üstün özelliklerine dikkat çeken bu akım sayesinde din ve psikoloji arasında birliktelik oluşması sağlanmaktadır (Baymur, 2020:322-327; Karacoşkun vd., 2013:64; Hökelekli, 2013:9-11).

20. yüzyılın ortalarında ABD’de üçüncü güç hareketi olarak ortaya çıkan hümanist psikoloji, yeni davranışçılar veya yeni Freudcular anlayışlarındaki gibi var olan bir akımın farklı bir varyasyonu olarak gündeme gelme düşüncesinde değildir. Aksine üçüncü güç hareketi söylemi ekseninde psikolojinin en önemli iki akımı olan davranışçılık ve psikanalizi gölgede bırakma isteği ile hareket etmektedir (Schultz, 2007:668)

Hümanist psikolojiye göre insan kendi varlığını kendi yaratmış olup yaşamını anlamlı ve değerli kılmak da yine insanın kendi sorumluluğunda bulunmaktadır. Geçmişe takılmadan yaşanan ana önem verip insanın davranışlarına sınır koymak ve denetim altına almak yerine insan özgür bırakılmalıdır. İnsanı anlamak için insanın yapısını anlamak gerekir. İnsanın cansız bir nesne olmadığı düşüncesinden hareketle dıştan bakarak insan davranışlarının yorumlanmayacağı söylenmekte ve bu nedenle terapistlerin iç gözlem yöntemini kullanmaları gerekmektedir. İnsanın gizil güçlerine odaklanıp davranışlarının belirleyicisinin yine kendisi olduğu, belirli ihtiyaçlarını giderip kendi hayat şifrelerini çözerek asıl hedef olarak kendini gerçekleştiren bireye odaklanan ve bu düşünceleriyle var olan ekollerden farklı bir bakış açısı geliştiren bu ekolün din psikolojisi açısından dine bakış açısı da araştırılması gereken bir durum haline gelmektedir. Hümanist psikologlar dinin aşkın yönünü reddedip insani bir olgu olarak ele almaktadırlar. Psikolojide ortaya çıkan bu yeni anlayışla birlikte dinin psikoloji açısından tekrar değerlendirilmesi önemli bulunmaktadır.

Bu çalışmamızda; temel çalışma alanı insan olarak karşımıza çıkan din ve psikoloji disiplinleri arasındaki ilişkinin, yukarıda da ifade edildiği gibi 20. yüzyılın ortalarıyla birlikte psikoloji dünyasında yeni bir anlayış olarak karşımıza çıkan hümanist psikoloji etkisiyle ne ölçüde farklılaştığının çözümlenmesini gerçekleştirmek amacıyla bu konuyu ele almış bulunuyoruz. Hümanist psikoloji geleneğinde din, dindarlık ve Tanrı tasavvuru kavramlarına karşı değişen bakış açılarını, bu geleneğin önemli isimlerinden olan May ve Fromm'un düşünceleri bağlamında açıklanmak amaçlanmaktadır. Bundan dolayı psikolojide önemli yeri bulunan bu iki ismin, din anlayışlarındaki benzerlik ve farklılıkları karşılaştırmalı olarak ele almak amaçlanmaktadır.

b) Kaynakların Değerlendirilmesi

Duane P. Schultz & Sydney Ellen Schultz (2007) çiftinin "History of Modern Psychology" (çev. Yasemin Aslay) "Modern Psikoloji Tarihi" isimli kitabı modern psikolojinin tarihi için oldukça önemli bir kaynaktır. Bu kitapta psikoloji tarihinin akım oluşturan kuramcılarının birbirinden farklı, ilgi çekici hayat hikâyelerine yer verilmektedir. Bu şekilde psikoloji tarihinde iz bırakan önemli psikologların hayat hikâyelerinin şahsi fikirlerini, ileri sürdükleri akımları ve terapi tekniklerini hangi yönlerden etkilediğini de ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca modern psikoloji biliminin ortaya çıktığı tarihten şu ana kadar geçen sürede ileri sürülen bütün psikoloji ekollerine yer vermektedir.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir eser Feriha Balkış Baymur'a (2020) ait olan "Genel Psikoloji" isimli kitabıdır. Bu kitap günümüzün bilim ışığında bireyin eylemlerine anlam kazandırmayı gaye edinen bir psikolojiye giriş kitabı olarak yazılmıştır. Bir ders kitabı niteliğinde yazılmış olan bu kitaptan, çalışmamıza kaynaklık edecek olan psikoloji ekolleri kısımlarından etkin olarak faydalanılmıştır.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir eser Erich Fromm'un (2022) "Psychoanalysis and Religion" çev. (Elif Erten) "Psikanaliz ve Din" adlı kitabıdır. Bu eserde Fromm (2022), ilk olarak ele aldığı sorunu ifade ederek başlamaktadır. Sonrasında Freud ve Jung'un görüşlerine yer verdikten sonra kendisinin dine dair yoğun görüşlerini ifade etmektedir. Fromm (2022) bu kitapta, bireyin istek ve arzularının karşılanmasını hayatın yegâne amacı olarak gören psikanaliz ile din arasındaki çatışmayı ele almaktadır. Fromm'a göre psikanaliz, ne dine karşı bir duruş sergilemekte

ne de onun yanında konumlanmaktadır; aksine, psikanaliz, dini doktrinlerin arkasında yer alan insani nitelikleri açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.

Yine çalışmamızda kullanmış olduğumuz bir diğer eser Erich Fromm'un (2019) "You Shall Be As Gods" çev. (Bozkurt Leblebicioğlu) "Tanrılar Gibi Olacaksınız" adlı kitabıdır. Bu eserinde Fromm (2019); Tanrı, insan, tarih, Günah ve Pişmanlık kavramlarını ayrı ayrı başlıklar halinde ele alarak bu kavramlara yönelik fikirlerini ifade etmektedir. Bu eserindeki görüşlerini de Eski Ahit ve Mezmurlar (Zebur) aracılığıyla yaptığı yorumları ile desteklemektedir. Fromm (2019) bu kitapta, kendisinin radikal hümanizm yaklaşımına sahip olduğunu belirtmektedir. Bu yaklaşımın bireyin biricikliğini, potansiyellerini ortaya çıkarmasına, içsel bir uyuma ulaşmayı ve huzurla kaplı bir yaşamın oluşturulmasını vurguladığını ifade etmektedir. Ayrıca radikal hümanizme göre bireyin gayesinin tam bağımsızlık olduğunu belirtmektedir. Bu durumun gerçekleşebilmesi içinse illüzyonlardan uzaklaşarak yaşamın gerçekliğinin farkına varmanın gerekli olduğunu belirtmektedir.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir eser yine Erich Fromm'un (2023) "To Have or To Be" çev. (Aydın Arıtan) "Sahip Olmak Ya da Olmak" isimli kitabıdır. Bu kitap; giriş bölümü ve üç ayrı bölüm şeklinde yazılmıştır. Giriş bölümünde endüstri çağının insanlara büyük vaatler verdiğinden ve bunların gerçekleşmemesinden bahsetmektedir. Buna ek olarak da ortaya konulacak yeni seçeneklere, çıkış yollarına değinmektedir. Fromm (2023); kitabın ilk bölümünde, sahip olmak ile olmak kavramlarının anlamları üzerinde durmakta ve bu iki kavram arasındaki farkları ortaya koymaktadır. İlk bölümün ikinci başlığında da bu iki kavramın günlük yaşamdaki yansımalarını başlıklar halinde incelemektedir. Diğer bir başlığında ise sahip olmak ile olmak kavramlarına "Eski Ahit'te, Yeni Ahit'te ve Meister Eckhart'ın yazılarında" hangi açılardan yer verildiğine değinmektedir. İkinci bölümde ise bu iki kavram arasındaki farkları ve bireyi bu iki varoluş biçimlerine yönlendiren durumları tahlil etmektedir. Son olarak üçüncü bölümde ise toplumsal değişimler ve gelişimler ile sosyal karakter arasında nasıl bir bağ bulunduğunu incelemektedir. Ayrıca dinin bireylerin sosyal yapı içinde ortaya koyabilecekleri köklü yenilikler için ihtiyaç duyulan enerjiyi içerdiğini ifade etmektedir. Son olarak yeni insan ve yeni toplumun oluşabilmesi için gerekenleri belirtmektedir.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir eser Erich Fromm'un (2010) "Man for Himself" çev. (Devrim Doğan Yüzer) "Kendini Savunan İnsan" isimli kitabıdır. Fromm (2010) bu kitabında; modern toplumun çelişkili olan durumunu ele almaktadır. Modern toplumun, bir yandan bireye mutluluğun, bireyselliğin ve kendi çıkarlarının önemli olduğunu aşılarken diğer yandan da bireyin kurtuluşunun mutluluğundan değil emek vererek görevlerini yerine getirmekten veya başarıyı elde etmesinden geçtiğini aşılacağını belirtmektedir. Böylece bireyin davranışlarının kendi çıkarları açısından faydalı olduğu yanılması ile hayatına devam ettiğini belirterek aslında kendi çıkarlarının haricinde her şeye hizmet ettiğini ifade etmektedir.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir eser Erich Fromm'a (2022) ait olan "The Dogma of Christ" çev. (Bozkurt Leblebicioğlu) "İsa Dogması" isimli kitaptır. Fromm (2022) bu kitabında; sosyal düzenin sorunsuz bir şekilde devam edebilmesi için hangi türden bireylere ihtiyaç olduğu sorusu üzerinden hareket etmektedir. Bu sorusunun cevabı olarak da büyük gruplara uyumda sorun çıkarmayacak, bu gruplar içinde çeşitli görevler alabilecek, tüketim çılgınlığına sahip ve tercihleri noktasında basitçe etki altına alınabilecek bireylere ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir çalışma "Erich Fromm'un Hümaniter Din Anlayışının Günümüz Toplumlara Açısından Değerlendirilmesi" isimli araştırmadır. Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı bünyesinde hazırlanmıştır. Hasan Atsız tarafından çalışılan bu tezin danışmanlığını Doç. Dr. Metin Yasa yapmıştır.

Hazırlanan bu çalışmada, ülkemizde Fromm ile ilgili gerçekleştirilen araştırmaların çoğunlukla psikoloji ve sosyoloji alanları ile ilişkili olduğunun lakin onun "hümaniter din" ve "sağlıklı toplum" kavramlarının felsefi yönden manalarına değinilmediği üzerinde durulmaktadır. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı, Fromm'un bahsi geçen iki kavram çerçevesinde ortaya attığı fikirlerinin felsefi açıdan değerini belirtmektir (Atsız, 2006: IV).

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir çalışma "Dindarlık ve Kişilik Arasındaki İlişki, Allport ve Fromm'un Karşılaştırmalı Analizi" isimli araştırmadır. Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı bünyesinde hazırlanmıştır. Semra KARAKAYA tarafından çalışılan bu tezin danışmanlığını Doç. Dr. Asım Yapıcı yapmıştır.

Hazırlanan bu çalışmada, hem kişilik ve dindarlık gibi sosyal yapı ve insan ile yakından ilişkili olan bu iki kavramın tahlilini yapmak hem de bu iki kavram arasındaki bağlantıyı bilimsel tekniklerle açığa çıkarmak amaçlandığı belirtilmektedir. Ayrıca ülkemizde ve ülke dışında bu yöndeki çalışmaların Allport ve Fromm özelinde bakıldığında çoğunlukla birbirinden bağımsız olacak şekilde ele alındığı ifade edilerek bu iki ismin dindarlık ve kişilik arasındaki bağlantıya dair fikirlerini karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır (Karakaya, 2006: 2).

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir çalışma “Erich Fromm’da Din Anlayışı” isimli araştırmadır. Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı bünyesinde hazırlanmıştır. Abdullah ÇATAL tarafından çalışılan bu tezin danışmanlığını Doç. Dr. Veysel Uysal yapmıştır.

Hazırlanan bu çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Fromm’un hayatı ve çalışmaları ile fikirlerinin ortaya çıkmasında etkili olan durumlara değinilmiştir. Psikanaliz ve Erich Fromm şeklinde nitelendirilen ikinci bölümde, psikanaliz ekolünün doğuşu ve tarihsel gelişimi, Fromm’un da dâhil olduğu “Yeni Freudcu” akımının doğuşu, Fromm’un psikanaliz ekolüne ve Freud’a yönelik tenkitleri ve son olarak psikanaliz ekolü ile din arasındaki ilişkiye yer verilmiştir. Üçüncü bölüm olan Erich Fromm’un din anlayışı bölümünde ise Fromm’a göre dinin ne olduğu, türleri, inanç, inanma gereksinimi, tanrı tasavvuru ve dinin geleceğine yönelik düşünceleri ele alınmıştır.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir çalışma David M. Wulff’un “The hope of humanistic faith: Erich Fromm” çev. (M. Doğan Karacoşkun) “Hümanistik İnançın Umudu: Erich Fromm” isimli makaledir. Bu makalede Fromm’un dine yaklaşımı ele alınmıştır. Fromm’a göre dinin tanımı, din türleri, dinin birey hayatındaki yeri konularına değinilmiştir. Ayrıca sahip olma ya da olma şeklindeki inanç, Musevi gelenekte radikal hümanizm ve Tanrının evrimi gibi başlıkları da yine bu makale içerisinde görmekteyiz.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir çalışma Mustafa Doğan Karacoşkun'un "Fromm'un Hümanistik Psikoloji Kuramı Bağlamında Eski Ahit'te Geçen Peygamber Kıssaları" isimli bir makalesidir. Bu makalede; Aydınlanma çağı ile sekülerizme ait kutsalların din ile ilgili kutsalların önüne geçtiği ifade edilmektedir. Bununla beraber psikolojinin de bu durumdan etkilendiği ve psikologların çoğunluğunun dine indirgemeci bir yaklaşım sergilediği belirtilmektedir. Bu yaklaşımların aksine dine daha olumlu yaklaşan, bireyin gelişimini etkilediği yönde görüşler belirten hümanistik anlayışa sahip olan Fromm bu makalenin yazılma amacı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makale Fromm'un, sekülerizmin etkisi ile değerini kaybetmiş olan dini kutsalları önemseydiğini ve kitaplarında mukaddes metinlerden alıntılara yer verdiğini gösterme amacıyla yazılmıştır.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir çalışma Özer Çetin'in "Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru" isimli makalesidir. Bu makale Fromm'un Tanrı tasavvurunu detaylı bir şekilde ele almak maksadı ile yazılmıştır. Fromm'un Tanrı tasavvurunu oluştururken Eski Ahit'ten faydalandığı ifade edilmekte ve bu tasavvurun üç aşamada gerçekleşeceği belirtilmektedir. Bunun sonunda da bireyin Tanrıdan ayrılacağı belirtilmiştir. Bu makalede, Fromm'un Tanrı tasavvurunu otoriter ve hümaniter şeklinde iki başlık altında ele aldığına da değinilmektedir.

Bu çalışmada yararlandığımız bir diğer kaynak ise Ali Ayten'in kaleme aldığı Psikoloji ve Din (Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri) adlı eserdir. Söz konusu eserde, psikoloji tarihine damga vurmuş önemli isimlerin din ve Tanrı'ya dair görüşleri bir araya getirilmiştir. Bu çalışmada ele alınan psikologların ilgili görüşleri, söz konusu eserden yararlanılarak kapsamlı bir biçimde değerlendirilmiş ve derinleştirilmiştir.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir eser ise Rollo May'in "The Springs of Creative Living (Yaratıcı Yaşamın Pınarları: İnsan Doğası ve Tanrı Üzerine Bir Çalışma)" adlı eseridir. Rollo May bu eserinde yoğun olarak dini görüşlerini ele almaktadır. Bireylerin kişilik çöküntüleri yaşamamaları için yaşamlarında bir anlama ihtiyaç duydukları ifade edilmektedir. Bu noktada May (1940), kitabında anlam tutkusu, ama ne tür bir anlam gibi başlıklara yer vermiştir. Ayrıca sağlıklı din ve sağlıklı din şeklinde bir ayrım da kitabında yer vermektedir.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir eser yine Rollo May'a ait olan "The Art of Counselling (Danışmanlık Sanatı)" isimli eserdir. May (1939), bu eserini danışmanlar için bir başlangıç kılavuzu olması amacıyla yazdığını belirtmektedir. Bu noktada kişilik bozuklukları, ahlak ve danışmanlık, din ve ruh sağlığı gibi konuları ele almaktadır.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir eser yine Rollo May'ın "Man's Search for Himself" (çev. Ayşen Karpat) "Kendini Arayan İnsan" isimli kitabıdır. May (1997) bu kitabı; insanların "Endişe Çağı"nda yaşadıklarını ve bu çağda kişisel bütünlüklerini bulabilmelerine yardımcı olabilmek için yazdığını ifade etmektedir. Bu çağın güvensizliklerine karşı ayakta kalabilmeyi sağlayacak teknikler üretmek, bireyin içindeki güç merkezini ortaya çıkarmak ve fazlaca güvensizliğin bulunduğu bu zaman diliminde güvenilebilecek değerler edinebilmeyi sağlayacak yolları gösterebilmek amacıyla bu kitabı yazmıştır.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir eser Yunus Emre Akbay'ın "Rollo May'ın Birey ve Din Anlayışı" isimli kitabıdır. Akbay (2024) bu kitabında; Amerika'da hayatını sürdürmüş olan Rollo May'ın psikoloji alanına sağladığı katkılarını din psikolojisi açısından ele almak amacıyla bu kitabı yazmıştır. Buradan hareketle onun insanı keşfetmek için tercih ettiği bütüncül yaklaşım dâhilinde kişiyi oluşturan sisteme değinilerek, insanın dinle olan psikolojik etkileşimine değinmeye çalışmaktadır.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir çalışma Özer Çetin'in "Rollo May'de Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik Yansımaları" isimli bir makalesidir. Bu makalenin amacı, Rollo May'ın Tanrı tasavvuruna yönelik düşüncelerini ortaya koymaktır. Buradan hareketle ilk olarak Tanrı kavramı, Tanrı algısı, Tanrı tasavvurunun ne olduğuna ve kelime anlamlarına yer verilmiştir. Sonraki başlıkta ise tasavvurunun oluşumunu etkileyen faktörleri ortaya koymaya çalışan Çetin (2019), Tanrı tasavvurları kuramlarına yer vermektedir. Son olarak da Rollo May'de Tanrı tasavvuru başlığı altında Rollo May'e göre; insanın temel güdüsünün Tanrı'ya benzemek olduğunu söyleyerek Tanrı tasavvurunun doğruluğunun devamlı incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca yapılan incelemeler sonucunda May'e göre Tanrı tasavvuru ile insan gelişimi arasında karşılıklı bir bağ olduğu belirtilmektedir.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir çalışma Nesrin Kale'nin "Hümanizm" isimli bir makalesidir. İlk olarak hümanizm kavramının tanımına yer verilmektedir. Sonrasında ise hümanizm kavramının gelişimini tarihsel bir bakış açısı ile ele alarak inceleyen bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca din ve bilim ile arasındaki ilişkiye de değinilmektedir.

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer kaynak ise Mustafa Doğan Karacoşkun'un Ateist Bir Mistik: Erich Fromm adlı eseridir. Karacoşkun'un (2006) bu kitabı, giriş bölümü ile birlikte toplam üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Erich Fromm'un hayatı ile düşünsel gelişimini etkileyen akımlar ve önemli şahsiyetlere yer verilmektedir. Birinci bölümde Fromm'un insana dair düşünceleri ele alınırken, ikinci bölümde ise dine ilişkin görüşleri incelenmektedir. Bu bölümde Fromm'un düşüncesinde din kavramının taşıdığı anlam açıklanmakta, ardından din ve Tanrı fikrinin gelişimi ile dönüşümü üzerinde durulmaktadır. Bölümün sonunda ise Fromm'un dinleri işlevlerine göre 'otoriter' ve 'hümaniter' olarak ikiye ayırdığı yaklaşımı ele alınmaktadır.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir eser Özer Çetin'in (2019) "Rollo May Psikolojisinde Din ve Kişilik" isimli kitabıdır. Çetin'in (2019) bu kitabı toplam üç bölümden oluşmaktadır. İlk olarak giriş bölümüne yer verilen kitapta araştırmanın yöntemi ve amacı belirtilmiştir. Birinci bölümde Rollo May'in hayatına, eserlerine, ortaya koyduğu makalelere ve psikolojisinin temellerini atarken etkili olan kaynaklara detaylı olarak değinilmiştir. İkinci bölümde Rollo May'in din, dindarlık ve Tanrı tasavvuru görüşlerine geniş yer verilirken son bölüm olan üçüncü bölümde ise onun kişilik kavramı ile görüşleri ele alınmaktadır.

Yine çalışmamızda kullanmış olduğumuz bir diğer eser "Din Psikolojisi El Kitabı"dır. Editörlüğünü Mustafa Doğan KARACOŞKUN'un yaptığı bu kitap din psikolojisi alanında yazılmış ve üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Din psikolojisine dair konulara geniş veren bu eserden çalışmamızla ilgili olan bölümden yararlanılmıştır.

Çalışmamızda başvurduğumuz temel kaynaklardan biri, Mustafa Doğan Karacoşkun'un Erich Fromm ve Din: Tanrısız Bir Dindarın Hümanistik Din Anlayışı (2012) başlıklı eseridir. Yazar, bu çalışmasında Erich Fromm'un din anlayışını, onun hümanistik

yaklaşımı çerçevesinde kapsamlı biçimde ele almakta ve sistematik bir değerlendirme sunmaktadır. Üç ana bölümden oluşan eserin giriş kısmında, Fromm'un yaşam öyküsüne yer verilmekte; düşünce yapısının şekillenmesinde etkili olan tarihsel, sosyolojik ve entelektüel akımlar ile bu süreçte rol oynayan önemli şahsiyetler tanıtılmaktadır. Birinci bölümde, Fromm'un insan doğasına dair temel kabulleri, bireyin özgürlüğü, sevgi, yabancılaşma ve kimlik gibi kavramlar çerçevesinde değerlendirilmektedir. İkinci bölümde ise Fromm'un din anlayışı ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu bölümde, öncelikle Fromm'un düşünsel çerçevesinde din kavramının neyi ifade ettiği açıklanmakta, ardından din ile Tanrı fikrinin tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ve dönüşümüne odaklanılmaktadır. Fromm'un, özellikle dinlerin işlevsel boyutuna vurgu yaparak onları 'otoriter din' ve 'hümaniter din' şeklinde iki temel kategoriye ayırması da bu bölümde ayrıntılı biçimde analiz edilmektedir. Fromm'un din anlayışına dair kuramsal çerçevenin detaylandırıldığı bu eserden, çalışmamızın temel problemi doğrultusunda özellikle ikinci bölümde yer alan çözümlerden yoğun biçimde yararlanılmıştır.

c) Tezde Uygulanan Yöntem

Bilimsel araştırma; "önümüze çıkan problemlere bir program dâhilinde sistematik çareler belirleyebilmek için bilimsel yöntemlerle hareket edilen bir süreç" olarak açıklanmaktadır (Doğanay vd., 2018:22). Bilimsel çalışma yapan bireylerin yaşadığı önemli problemlerden birisi, yaptığı inceleme için gerekli olan yöntemin hangisi olduğunu seçmektir. Bilimsel araştırma yöntemlerinden hangisini tercih edeceğimiz, neyi araştırdığımızla ilintilidir. Varmak istenilen sonuçlar ilgili bilimsel araştırma yöntem ve tekniklerinin seçimini ön plana çıkarmaktadır (Büyüköztürk vd., 2020:252). Her ilmi çalışmaya, bir değerler dizisi çerçevesinde tercih edilen bilimsel yöntem ile hareket edilir. Tercih edilecek olan yöntem çalışma için saptanan problem durumu ve hedeflerle bağlantılı olması gerekmektedir. Yöntem tercihinde öncelikli olarak ele alınması gereken durum, problem durumunun nitel, nicel ya da her ikisinin bir arada kullanılacağı bir yöntemle mi çalışılacağı belirlenmesidir. Buradan hareketle tercih edilen yöntem, ilmi çalışmanın ne durumda gerçekleştirileceğine dair bir rehber olarak karşımıza çıkmaktadır (Doğanay vd., 2018:22).

Nitel araştırma; gözlem, mülakat ve doküman analizi gibi bilgi elde edebilmek adına tekniklerin tercih edildiği, durumların ve vakaların gerçek alanlarında gözlenebildiği inceleme çeşididir. Bu çalışmada, belirtilmiş olan hedefler çerçevesinde ilgili çalışmalara erişme, üzerinde incelemeler yaparak gerekli bilgileri kaydetme ve yorumlama aşamalarına sahip olan nitel araştırma yönteminin doküman analizi tekniği tercih edilmiştir (Sak vd., 2021:229). Doküman analizi tekniği, nitel araştırma yöntemini tercih eden bilim adamları için çok değerli veri toplama araçlarından biridir. Elde edilen belgelerden hareketle, yapılan çalışma için gerekli tüm verilere kapsamlı bir şekilde ulaşılmaktadır (Sak vd., 2021:231).

Bilimsel bir çalışma yapma girişiminde bulunan kişinin literatür araştırması gerçekleştirebilmesi için ilk olarak inceleyeceği başlığı seçmesi gerekmektedir. Bu başlık seçimini yaparken de çerçevesi güzel çizilmiş, açık bir durumda ifade edilmesi elzem bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Doğanay vd., 2018:59). Bu eksende ilk olarak biz de tezimizin başlığını bu kritere uyacak şekilde belirlemiş bulunmaktayız. Başlık seçildikten sonra incelenecek olan problem durumunu en güzel ifade edecek anahtar kelimeler belirlenip, kendi içinde önem ve önceliğe göre sıralanmaktadır. Bu anahtar kelimeler ışığında ilgili literatür taraması yapılarak birincil ve ikincil kaynaklara ulaşılmaktadır. Literatür taraması sonrası elde edilen birincil ve ikincil kaynaklar önemle incelenerek gerekli bilgiler not edilmektedir (Doğanay vd., 2018:60). Elde edilen bu bilgilerden hareketle ilgili yöntem ve tekniğe riayet ederek yapılan çalışmalar sonucunda bu çalışmayı elde etmiş bulunmaktayız.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1.TEORİK ÇERÇEVE

Bu araştırmanın teorik çerçevesi iki alt başlıktan oluşmaktadır. İlk bölümde araştırmanın problem ve metodolojisi ile ilgili bilgiler ele alınırken ikinci bölümde ise kavramsal çerçeve ile ilgili bilgiler ele alınmaktadır.

1.1.1. Problem ve Metodoloji

Çalışmanın bu bölümünde, tezimizin problem, amaç ve öneminin ne olduğu ortaya konulmuştur. Bununla birlikte araştırmanın sınırlılıkları belirlenmiş ve araştırmada hangi yöntemin kullanılacağı açıklanmıştır. Ayrıca daha önce yapılmış araştırmalardan yola çıkarak tezimizin konusu ile ilgili yapılan literatürde mevcut olan ilgili yayın ve araştırmalar hakkında bilgi paylaşımında bulunulmaya çalışılmıştır.

1.1.1.1. Problem

Din olgusunun insanın ilk yaratılışına kadar dayanan çok eski bir mazisi bulunmaktadır (Pazarlı, 1972:5; Hökelekli, 2012:15; Peker, 2016:35). Bireylerin geçmişlerine bakıldığında, bir şekilde din ile bir bağ kurulduğu gerçeği ifade edilmektedir. Bu bağın, kimi zaman onaylayarak, kimi zaman inkâr ederek, kimi zaman hoşlanarak, kimi zaman ise tiksinererek devam ettiği belirtilmektedir. Burada kabul edilecek en net durum olarak bireylerin dinden tamamen bihaber olmadığıdır (Kayıklık, 2014: 11). Din, insanlık tarihi ile farklı biçimlerde varlığını devam ettiren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm dönemlerde bireyin ve içinde bulunduğu sosyal yapının yaşantısında önemli bir konumu bulunmakla birlikte günümüzde de bu önemini devam ettirdiği ifade edilmektedir (Ayten, 2021:11; Allport, 2019:15). Bireyin odak noktası olan ve onu etkileyen önemli bir etken olarak din (Peker, 2016:11), kişisel ve sosyal anlamda çok genel bir fonksiyona sahiptir. Bireylerin ruhsal yapılarındaki uyum ve eylemlerin biçimini, seyrini saptamaktaki denge kurucu statüsü ile yaşamı anlamlandırma görevine sahip kuvvetli bir fenomen olduğu belirtilmektedir (Karacoşkun, 2006:15). Son birkaç yüzyıllık dönemde sosyal yaşamdaki öneminde ve fonksiyonunda kısmi bir eksilme gerçekleşse de hala insanların hayatlarındaki en etkili anlam aracı olarak din, mevcudiyetini devam ettirmektedir (Hökelekli, 2012:15). Bu sebeple din, bireyin yaşamına farklı biçimlerde dokunan, varlığı yadsınamaz, güncelliğini koruyan bir yapıdır. (Kayıklık, 2014:11). İlk insan olarak kabul edilen Âdem ve Havva'dan (Akbay,

2011:1) bu yana hem kendi varlığına hem de içinde bulunduğu sosyal yapıya dair bilgiler edinme ve anlam arayışı içinde olma gayreti gösteren Âdemoğlunun, bu gayretini sonsuza kadar sürdüreceği ifade edilmektedir. Bu gayret bireyi, iç içe geçmiş halde olan kişisel ve toplumsal hayatındaki bütünlüğü ve tüm yönleri ile kapsamaktadır. Bu bakış açısı ile insanın ilk yaratılışından günümüze kadar bireyin odak noktasında bulunan din ile son dönemlerin gözde alanlarından birisi olan psikoloji direkt olarak akıllara gelmektedir (Karacoşkun, 2006:7). Din ile psikoloji alanlarının ikisinin de temel ilgi noktalarının insan olması hasebiyle bu iki alan arasında yüksek bir çekim durumu söz konusu olmaktadır. Aralarındaki bu çekim sonucunda “Din Psikolojisi” şeklinde isimlendirilen psikolojinin bir alt dalı meydana gelmiştir (Şentürk, 2013:15; Gürses, 2010:11). Kişinin anlam arayışı, dine dair gereksinimi ve inanma duygusunun kişide bıraktığı ruhsal iz, ilmi yöntemler aracılığı ile din psikolojisi tarafından ele alınmaktadır (Akbay, 2011:2). Hümanistik psikolojinin önde gelen isimlerden olan Fromm ve May’ın dine dair yaklaşımları da din psikolojisinin sınırları içerisinde ele alınmaktadır.

Psikolojik yönden bireyi en iyi şekilde anlayabilmenin kesinlikle bireyin iç dünyasına dâhil olabilmekle mümkün olacağını ifade eden Hümanistik psikologlar, psikoloji tarihinde önemli izler bırakan yaklaşımları belli noktalarda eleştirerek, bireyi analiz etmede en etkili yöntemler olarak içe bakış ve empati yaklaşımlarını kullanarak onun dıştan bakılarak eylemlerini açıklamanın mümkün olmadığını ortaya koymaktadırlar. Böylece bireyin cansız bir varlık olmayıp bunun aksine eylem gücünü kendinden alan dinamik bir varlık olduğunu ifade etmektedirler (Baymur, 2020:327; Ayten, 2021:96). Bu bağlamda ele alacağımız hümanistik psikologlardan biri olan Fromm’a göre, birey dışarıdan gözlemlenerek anlamlandırılabilir bir yapıya sahip değildir; zira birey, yalnızca gözleme dayalı açıklamalarla ifade edilemeyecek kadar karmaşık bir varlıktır. Bunun aksine bireyin kendine has iç yaşantısının, dine dair yaklaşımlarının, vicdanının, sevgi ve aklının bulunmasından dolayı onu anlamak için yapılan incelemelerde bahsedilen tüm bu niteliklerin değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Ayten, 2021:96). Yine ele alacağımız diğer bir isim olan May’e göre de her insanda onu diğerinden farklı kılan psikolojik bir iç yaşantı bulunmakta olup felsefi ve dini açıdan eksik bir psikoloji yaklaşımına karşı durmaktadır. İndirgemeci ve gerçeklikten uzak olan bir anlayışla durağan bir insan modellemesine karşın tamamen aktif ve tüm

yaşamsal gerçeklikleri dikkate alan bir anlayışla hareket etmektedir (Karacoşkun vd., 2013:55).

Bu anlayışla birlikte din psikolojisinde, genelde dine tek taraflı olarak yaklaşma geleneğinin değiştiği ve artık dinin hem olumlu hem de olumsuz yanlarının olabileceği düşüncesi yerleşmeye başlamaktadır. Aynı zamanda aralarında soğuk rüzgarlar esen din ile psikoloji arasında da etkileşim ve uzlaşma girişimlerini de beraberinde getirmektedir. Ancak aralarındaki bu etkileşimin yönü tek taraflı mıdır, yoksa karşılıklı mıdır? Psikolojik tedavide dinin yeri ve önemi nedir? Bireyin sahip olduğu din, dindarlık ve Tanrı anlayışının onun gelişimine, özgürlüğüne ve yaşam kalitesine etkisi hangi yöndedir? Burada bahsi geçen sorulara ilgili cevaplar bulunması noktasında pek çok çalışma yapılmıştır. Bununla birlikte yapılan çalışmalar sonucunda tek bir yaklaşım öngörmek mümkün görünmemektedir. Biz de özellikle iki ayrı ismin fikirlerini inceleyerek konuyu açıklamanın daha yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Bu yüzden hümanistik psikolojinin iki önemli ismi olan Erich Fromm ve Rollo May'in dine dair düşüncelerini karşılaştırmalı bir şekilde çalışma gayesinde hareket etmekteyiz.

Bu çalışmada, 20. yüzyılın ortalarında gelişerek psikoloji dünyasında önemli bir etki uyandıran hümanist psikoloji ekolünün dine yönelik yaklaşımlara etkisi, bu anlayış doğrultusunda hareket eden Erich Fromm ve Rollo May'in hümanist kuram çerçevesinde ortaya koyduğu çalışmalar temel alınarak incelenecektir.

1.1.1.2. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmamızın konu sınırlandırılması; hümanistik psikolojinin önemli iki ismi olan Erich Fromm ve Rollo May'in din görüşleri, dindarlık anlayışları ve Tanrı tasavvurları ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu iki ismin din görüşlerini, dindarlık anlayışlarını ve Tanrı tasavvurlarını içeren tüm eserleri ile de sınırlı olacaktır. Bu eserlerden Fromm'a ait olanlar; Psychoanalysis and Religion (Psikanaliz ve Din), You Shall Be As Gods (Tanrılar Gibi Olacaksınız), The Dogma of Christ (İsa Dogması), To Have or To Be (Sahip Olmak Ya Da Olmak), Man For Himself (Kendini Savunan İnsan)'tir. May'e ait olanlar ise; The Art of Counseling (Danışmanlık Sanatı), The Springs of Creative Living: A Study of Human Nature and God (Yaratıcı Yaşamın Kaynakları: İnsan Doğası ve Tanrı Üzerine Bir Çalışma), Man's Search for Himself (Kendini Arayan İnsan), The Courage to Create (Yaratma Cesareti)'tir.

1.2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu başlık altında araştırmanın teorik çerçevesini oluşturan hümanizm, din, dindarlık, kendini gerçekleştirme gibi temel kavramların yanı sıra kendini gerçekleştiren insanın özellikleri ve Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi ile ilgili araştırmalar ele alınacaktır.

1.2.1. Hümanizm

Hümanizm kavramının temeli günümüzde bu alanda çalışma yapan çoğu psikoloğun çalışmalarını şekillendiren "İnsan her şeyin ölçüsüdür." düşüncesini dile getiren Protagoras'a ve dolayısıyla dönem olarak da antik döneme dayanmaktadır. Bununla birlikte, daha da sınırlandırarak ifade edilecek olursa yani kronolojik olarak ele alındığında hümanizm 14. yy.'ın ikinci yarısında İtalya'da ortaya koyulan ve çağdaş bir medeniyetin temellerini atma hassasiyeti gösteren Avrupa ülkelerine kadar da genişleyen felsefi ve yazınsal bir ideolojiyi ifade etmektedir. Sınırlarını daha da kapsamlı bir halde ifade ettiğimizde ise, hümanizm kavramı bireylerin mühim ve kıymetli bir yapıya sahip olduğu düşüncesinden hareketle onları her şeyin belirleyici olarak ifade etmekle birlikte bu bireylerin doğasını, onların potansiyellerini, beklentilerini esas alarak yola çıkan ideoloji şeklinde ifade edilebilmektedir (Gündoğdu, 2000:99)

Bu kavram, bireyin tarih ve tabiat evrenine tekrardan giriş yaptığı ve bu bakımdan değerlendirildiği Rönesans çağının esas kelimesi olduğu ifade edilmektedir. Bu kelimenin ortaya çıkışının, Cicero ile Varro'nun bulunduğu Latin coğrafyasında bireylerin öğretimi manasında ifade edilen "humanitas" kelimesi olduğu söylenmektedir. O zamanlarda bu öğretimin serbest başlıklardan meydana geldiğini ve bireyleri diğer canlılardan farklı kılan önemli bir aktivite olduğu ifade edilmektedir. Hümanizm ile zamanla önemini yitiren birey ve ruhun tekrar yaratılışı gibi konulara güncellik getirmekle birlikte bireyin hür olması, bireyin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme şeklindeki düşünceler üzerinde yoğunlaşmaktadır (Kale, 1992:763).

Hümanizmin üzerinde fazlaca durduğu ve mühim olarak gördüğü başlıklardan birisi özgürlük olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyin bu bağımsız ve hür yapısını içinde bulunduğu tabiat ve sosyal yapıyla birlikte ortaya koyması gerekmektedir. Hümanistler, bireyin içsel dünyasını üstün görmekteler çünkü özgürlük bireyin içsel dünyasının bir niteliğidir. Hümanizmin dine dair düşüncelerindeki esas durum hoşgörü olarak

karşımıza çıkmaktadır. 16. ve 17. asırlarda meydana gelen din ile ilgili mücadeleler sonucunda çağdaş yaşamın kabul edip, değer biçtiği kelimelerden olan hoşgörü, yalnızca bir dinin kabul edilebilir olup diğerlerinin ise reddedilmesi gerektiği düşüncesinin aksine yapısal anlamda değişikliklerin bulunduğu farklı dinlerin birlikte barış ve huzur içinde bulunabilmesini gerçekleştirmektedir. Hümanistlere göre bu hoşgörülü tavır, bireylerin sahip olduğu farklı dini inançların bir arada bulunabilmesinden hareketle tüm dünyayı kapsayan kapsamlı bir dini uzlaşmanın kapısını araladığı ifade edilmektedir (Kale, 1992:764-768).

Sonuç olarak “Hümanizm nedir?” sorusu üzerinden hareket edildiğinde gelişime dayalı bir yaşam şeklidir ifadesi ortaya çıkmaktadır. Metafiziksel kuvvetlerin haricinde, insanoğlunun iyiliğine fayda sağlama noktasında yetenek ve mesuliyetimiz olduğu görüşü üzerinde durmaktadır. Bireyleri ekonomik veya değişik kuvvetlerin menfaatleri için araç olarak görmek yerine temel amacı olarak bireyleri ele almaktadır. Hümanizmin temel gayesi dini bir yaklaşım yerine bireyin gereksinimleri üzerine şekillenmektedir. Bireyin geleceğini şekillendirebilmek için gerekli mesuliyeti alması gerektiği düşüncesini savunmaktadır. Hümanizmin dine karşı bakış açısına değinilecek olursa da laik bir yapıya sahip olarak dini düşüncelere karşı hoşgörülü ve tarafsız bir tavır sergilenmesinin elzem olduğu ifade edilmektedir. Buradan hareketle dine dair olumlu da olumsuz da olsa tüm düşüncelerin hür bir şekilde söylenebilmesi düşüncesine sahiptir (Aydın, 2017).

1.2.2. Din-Dindarlık

Din, insanoğlunun yaratılışı ile varlık bulan ve yaşayan bir gerçeklik olarak ifade edilmektedir. Aynı zamanda bireyin yaşantısında önemli etkileri olan ve fazlaca tercih edilen kavramlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Pazarlı, 1972:31; Köse & Ayten, 2013:110). Din, bireyi ve içinde bulunduğu sosyal yapıyı tesiri altına alan toplumun geleneksel bir unsuru olarak karşımıza çıkmakla birlikte bireyin yaşamındaki davranışlarını da belirlemektedir. Tercih edilen dini inanış biçimleri; insanlar arasındaki münasebeti, toplumdaki etik değerleri ve kuralları belirli bir ölçüde biçimlendirmektedir. Bunun sebebi olarak ise; bireyin fikir dünyası, hisleri, arzuları, istekleri, tutum ve eylemleri gibi hem içsel hem de dışsal özellik ve yönelimlerine etki edilebilmektedir (Mehmedoğlu, 2004:13; Hökelekli, 2013:13).

Dinin genellikle bireyin kendi içinde yaşadığı dini deneyimlere sahip olmasından dolayı tarif edilebilirliğinin zorluğu üzerinde durulmaktadır (Mehmedoğlu, 2004:13; Hökelekli, 2013:13; Peker, 2016:29). Bu yüzden dinin ne anlama geldiğine dair kesin bir tanımlama yapılamadığı belirtilmektedir (Pazarlı, 1972:31; Köse & Ayten, 2013:110). Bununla birlikte bu durumu etkileyen diğer durumlar ise; bahsedilen dinin hakikati, tanımını yapacak bireyin karakteri, tanım yapılacak devrin genel durumu ve farklı dinlerin varlığı gibi etkenlerden bahsedilmektedir (Mehmedoğlu, 2004:13; Hökelekli, 2013:13; Peker, 2016:29). Köken olarak Arap diline dayanan din sözcüğü, sözlükte; “gelenek, töre, teslimiyet, tercih edilen yol, ceza ve mükâfat” gibi manalara geldiği ifade edilmektedir (Pazarlı, 1972:26; Peker, 2016:29). Batı dünyasında “religion” teriminin, din kavramını ifade etmek üzere 16. ve 17. yüzyıllarda kullanılmaya başlandığı belirtilmektedir. İlk zamanlarda bu kavramı çeşitli ritüeller için tercih edilirken sonrasında ise bireylerin ortaya çıkardığı inanış biçimleri ve çeşitli dini yapıları da bünyesinde barındıracak biçimde anlamının genişlemiştir. İngilizce olan “religion” kavramının İslam düşüncesindeki karşılığı din olarak karşımıza çıkmaktadır (Pazarlı, 1972:26; Mehmedoğlu, 2004:14; Hökelekli, 2013:14). Türkçede ise kavram, genellikle bir inanç sistemi ya da bu sistemin içerdiği kurallar bütünü anlamında kullanılmaktadır (Karacoşkun vd., 2013:62).

Dini bir terim olarak ise “din” kavramı; bireylerin zihinlerini, özgür irade ve arzularıyla hareket ettirebilmelerini sağlayarak onları iyiye ve güzele yönlendiren, bu vesileyle her iki dünyada da mutluluğun kapılarını aralayan ve peygamberler aracılığıyla Allah tarafından insanlara iletilen kurallar bütünü ifade etmektedir (Pazarlı, 1972:27; Peker, 2016:29-30; Karacoşkun vd., 2013:62).

Yaşam sahasında din, nesnel ve öznel olarak iki tarafının bulunduğu belirtilmektedir. Öznel olarak ifade edilen kısım, bireyin kendi ruhsal yapısında manevi olarak yaşanan kısım iken nesnel olarak ifade edilen kısım ise herkes tarafından görülebilen, fark edilebilen kısım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada öncelikli olan kısmın dinin öznel olan kısmı olduğu belirtilmektedir. Din, inanış sistemleri ile öncelikle insanların ruhsal yapılarına sirayet ederek dini tecrübe yaşamasını sağlamakta ve buradan da bu yönelim davranış olarak kendini göstermektedir (Peker, 2016:30-31; Karacoşkun vd., 2013:63).

İslam kaynaklarında dinin yalnızca bir kelimedenden ibaret olmayıp, bununla birlikte bireyin ruhsal bir deneyimi olarak varlık bulan bir hakikat olarak düşünülmektedir. Anlamına referans olarak ise bedenden önce yaratılan ruh ile yaratıcı arasındaki anlaşmaya ilişkin Kur'an vahyi gösterilmektedir. Allah tarafından gönderilen bu dinin ismi İslam'ın aynı zamanda onun manası olduğu söylenerek bu manayı Allah'a bağlılık bildirmek şeklinde ifadesi mümkündür. Bu açıklamadan hareket eden İslam âlimlerinin, bu dinin birey için temel gayesini bedensel olarak yaratılmadan önceki durumuna dönmesini sağlamak, yitirdiği benliğine geri dönüş şeklinde belirtilmektedir (Mehmedoğlu, 2004:15; Hökelekli, 2013:15).

Başka ilim dallarında yapıldığı gibi din psikolojisinde de din olgusu bu alanda çalışan bilim adamlarının koymuş olduğu hedeflerle bağlantılı olacak şekilde tanımlamalarına göre biçimlenmektedir. Din psikolojisinde dine dair açıklamalar, çalışmalar çoğunlukla bu dinin birey ve içinde yaşadığı sosyal yapıya etkisine göre şekillenmektedir. Bu noktada din psikolojisinin kurucu isimlerinden birisi olan William James'in ifade ettiği dinin tanımında daha çok bireysel kısım ön plana çıkmaktadır (Mehmedoğlu, 2004:22; Hökelekli, 2013:22). James, her biri birbirinden değişik olmak üzere birçok manası bulunması dolayısıyla din kelimesinin kısmi bir yapıya sahip olmaktan ziyade birçok durumu içinde barındıran bir yapıya sahip olduğunu ifade etmektedir (James, 2017:37). Dinin ne olduğuna dair bir kuramsal bir açıklama yaparak bu açıklamanın ötekilerin önünde olduğunu düşünmenin hatalı bir davranış olduğunu ifade etmektedir. Ama bununla birlikte din kavramına yönelik kendi düşünce yapısını ortaya koyacak bir tanımlama yapan James, "insanların benliklerini mukaddes olarak nitelendirdikleri durumlarla ilişkilendirdikleri takdirde bizzat edindikleri hisleri ve ortaya koydukları eylemleri, tecrübeleri" olarak tanımlamaktadır (James, 2017:39-41). Hümanist psikologlardan Abraham Maslow'a göre ise din olarak ifade edilen ne varsa bireyin tabii sisteminde bulunan değerleridir. Bu konudaki açıklamalarını da varlık değerleri, zirve deneyimler ve kendini gerçekleştirme düşünceleriyle gerçekleştirmektedir (Ayten, 2021:143). Hümanist psikologlardan biri olan Erich Fromm ise dini, insan türünün sahip olduğu doğal bir nitelik olarak değerlendirmektedir (Fromm, 2023: 172). Din deyince ne anladığını ifade ederken, "Bir topluluğun tüm paydaşlarınca benimsenen ve bireye kendini ait hissedeceği bir tarafa eğilim gösterecek bir alt yapı oluşturma ve bir itaat objesi gösteren fikir ve davranış yapısı" tanımı kullanmaktadır (Fromm, 2022: 31). Son

olarak ise Rollo May'in tanımına göre; "Dinin esası, hayatın içinde bulunacak ve yaşanacak bir öneme sahip olduğunun ve yaşanacak yaşam süresinin bir manasının olduğunu onaylamaktır" şeklindedir (Karacoşkun vd., 2013: 55).

Din ve dindarlık kelimeleri tanım olarak birbirinin aynısı değil, değişik tanımları bulunmaktadır. Bu noktada farklı otoriteler bahsi geçen bu kelimelerin müstakil anlamlarını ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Nasıl ki dinin manasının ne olduğunu belirtirken çeşitli sorunlar baş gösteriyorsa aynı durumun dindarlık kelimesinin manası için de söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Toplum bilimciler alanlarında çalışmalar yaparken dindarlığı çok değerli görmekte lakin manasına dair herhangi bir ortak kararın bulunmadığı söylenmektedir. Bu durumun sebebi olarak ise henüz hangi çeşit bir olayın din diye nitelendirilebileceği mevzusunda bir ortak karardan bahsedilmemesi gösterilmektedir (Hökelekli, 2013:30).

Dindarlık kelimesi genel bir inanış ve bu inanışı eyleme dökme biçimlerini içine alan farklı parametrelere sahip bir kelime olarak belirtilmektedir. Bireyin hayalleri ile eylemlerinin ilişkili olduğu düşüncesini esas kabul etmektedir. Dindarlık kelimesinin, İslam dini ile ilintili olarak açıklanabilmesi için kişisel inanç şekilleri ve bunların ne ölçüde pratiğe döküldüğünü gösteren davranış biçimlerinin belirgin bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Çünkü İslam dini, kendisine inanan bireyin yaşamının her yerinde mevcut bulunmaktadır. Bireyin gün içinde yaptığı tüm eylemlerinde dindarlığın bir izi görülmek zorundadır çünkü bu durumlar onaylanabilir eylem dairesine göre ayarlanmaktadır. Böylece dindarlık ibadet, iman ve eylemlerin tüm taraflarını aynı ölçüde içine alması gerekmektedir. Dindar birey tüm eylemlerini dinin tesiri altında gerçekleştirmektedir. Yaratıcının mevcudiyeti ve onunla sağlanan bağlantılar tüm dünyasal bağlantıların temelini oluşturmaktadır. (Hökelekli, 2013:36).

Nasıl ki dinin manasına dair tarifin yapılmasında çeşitli sıkıntılar ortaya çıkıyorsa, din ile ilgili bir kavram olan dindarlık kavramının manasının tarifi yapılmaya çalışıldığında da çeşitli sıkıntılar baş göstermektedir (Mehmedoğlu, 2004:30; Gürses, 2010:23-24; Köse & Ayten, 2013:111). Bireylerin yaşamlarını biçimlendiren kurallar bütünü olarak din sübjektif bir yapıya sahipken (Gürses, 2010:24; Karaca, 2015:73); dindarlık bu kuralların kişisel veya sosyal hayata transfer edilmiş bir tutum olarak karşımıza çıkmaktadır (Hökelekli, 2012:43; Karaca, 2015:74). Buradan hareketle dindarlıkta dinle

ilgili inanışların birtakım eylemlerle kişinin rutin yaşantısına tesirinden bahsedilebilmektedir (Hökelekli, 2012:43; Köse & Ayten, 2013:111; Karaca, 2015:71). Zira dindarlığın; bilgi, his ve eylemleri içinde barındırdığı kapsamlı bir sistemi bulunmaktadır (Mehmedoğlu, 2004:36; Köse & Ayten, 2013:111).

Mevcut olan dinlerin, kendine özgü inanış ve ritüelleri olduğu gibi dindarlık şekilleri de kendilerine özgüdür. Böylece insanlar bağlı buldukları dini yapıları kavrayabildikleri ölçüde pratiğe dökerken diğer dinlere inananlara göre değişiklik arz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında din ile dindarlık arasındaki en mühim ayrım dindarlık aktif bir süreç sunmasıdır. Dindarlık; bireye, geleneklerine ve tabii olduğu dinin esaslarına bağlı olarak çeşitlilik arz etmektedir. Ayrıca birey konusunu daha da açacak olursak onun karakteri ile ilgili sahip olduğu nitelikleri, cinsiyeti, kaç yaşında olduğu, içinde bulunduğu toplum, gelir durumu ve öğrenimi, evli olup olmadığı, işi, tercih ettiği dine ne kadar hâkim olup olmadığı ve hayatında yaşadığı stres verici durumlar da dindarlığı üzerinde önemli tesirleri bulunmaktadır (Mehmedoğlu, 2004:34-35; Hökelekli, 2012:43-44; Köse & Ayten, 2013:111-112).

Dindarlığın esasını oluşturan durumun, bireyin yaratıcısına inanışı ve onu bilmesi şeklinde ifade edilmektedir. Dindar birey, tüm evreni meydana getiren ve tek kudret sahibi olan varlığın kendi yaratıcısı olduğunu düşünmektedir. Buradan hareketle birey ile inandığı Tanrı arasında dinamik bir etkileşim bulunmaktadır. Bu etkileşim; bireyin gerçekleştirdiği dini ritüeller, yaratıcısına yakarışı ve tövbe gibi durumlarla gerçekleşmektedir. Böylece birey bağlı olduğu dini yapıya ait düşüncelerini yaşantısına eylemsel olarak aktarmaktadır. Bu açıdan bakıldığında da dindar bireyin dini inanışı ile eylemleri arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır. Bu şekilde inanılan dinin esasları yaşama aktarılmakta, birey zararlı tutum ve davranışlardan sakındırılmakta ve yaşanılan toplum içinde bireyler arası münasebetin daha güçlü bir şekilde gerçekleşmesi mümkün hale gelmektedir (Mehmedoğlu, 2004:32; Karaca, 2015:71-73; Köse & Ayten, 2013:112).

1.2.3. Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi

Gereksinim bir vücudun yokluğunu duyumsadığı durumdur. Varlık sahasında bulunduğu zamandan günümüze değin birey bu gereksinimlerini giderebilmek için yoğun uğraşlar vermektedir. Bireylerin bu gereksinimlerini birbiri ile bağlantı olarak

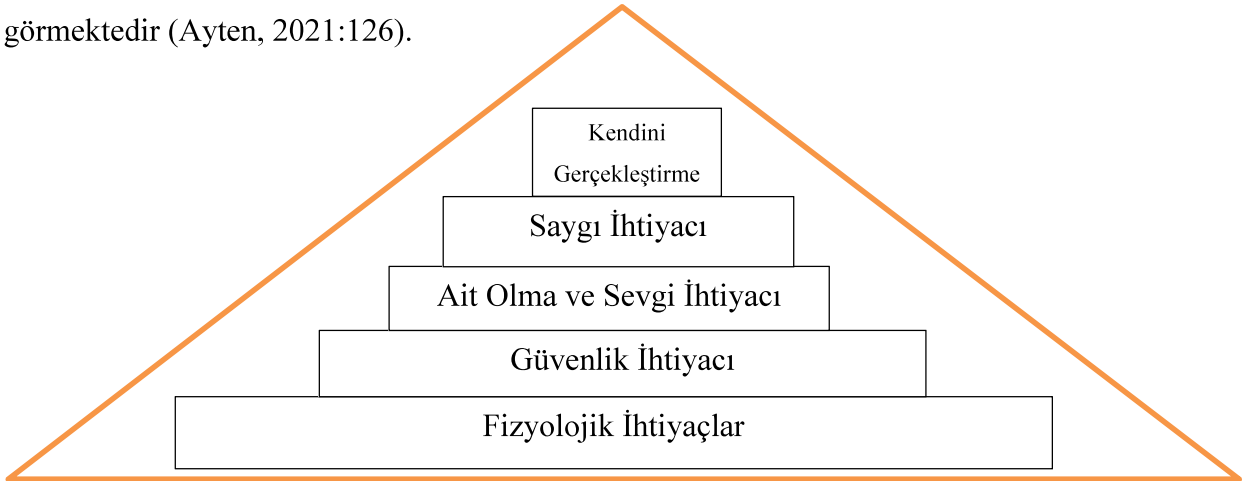
gören Maslow, bu gereksinimleri temel ve gelişimsel gereksinimler şeklinde iki ayrı grup şeklinde değerlendirmektedir. Tabii bu gereksinimleri toplu olarak da beşli olacak şekilde ve belirli önceliklere göre bir ihtiyaçlar piramidi geliştirmiştir. Bu aşamalı sisteme sahip olan piramidin en alt tabakasında ve aynı zamanda en öncelikli bulunan gereksinimler beslenme, nefes alma, uyuma ve cinsel gereksinimler gibi bireyin hayatını sürdürebilmesi için kritik öneme sahip fiziksel gereksinimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Piramidin diğer basamaklarında bahsedilecek bütün gereksinimlerden daha önde ve kuvvetli olarak görülmektedir. Bireyin yaşamsal fonksiyonlarını tam anlamıyla yerine getirebilmesi için en kuvvetli güdülenmeyi sağlayan gereksinimlerin fiziksel gereksinimler olduğu ifade edilmektedir. Örnek olarak beslenme gereksinimi duyan bir birey, daha sonraki basamaklarda bulunan güvenlik ve sevgi gibi gereksinimlerden önce beslenme gereksinimini karşılamayı ön planda tutmaktadır. Bu en alt basamakta olan ama aynı zamanda piramidin temelini oluşturan fiziksel gereksinimlerin karşılanmadığı bir vücut, bütün kuvvetini ve güdüsünü bu gereksinimlerini karşılamak için kullanmaktadır (Maslow, 1970:36-38; Ayten, 2021:125).

Fiziksel gereksinimlerin karşılanması ile artık yeni gereksinim olarak bireyin karşısına emniyette olma ile ilgili gereksinimler çıkmaktadır. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinin ikinci basamağında yer alan bu gereksinimler; korunma, barınma, özgür olma, emniyette olma, kurallara ve yasalara bağlı kalma şeklinde ifade edilmektedir. Yine bu gereksinimler, piramidin üçüncü basamağında bulunan sosyal gereksinimlerin önünde görülmekte ve güdülenme anlamında da daha kuvvetli olduğundan bahsedilmektedir (Maslow, 1970:43-45; Ayten, 2021:125).

Herhangi bir güvenlik kaygısı yaşamayıp emniyette olduğu duygusuna sahip olan kişi içinde bulunduğu ortama ve topluma uyum sağlamak, bağlanmak istemektedir. Burada bulunan diğer bireylere karşı sevgi göstermek ister ve aynı zamanda kendisi de sevgi görmek ister. Ayrıca Maslow'un dikkat çekmek istediği bir nokta olarak bu sevmeye durumunu ilk basamaktaki cinsellik hissi ile aynı olarak görülmemesi gerektiğidir. Buradaki sevgi fiziksel bir gereksinimden ziyade hisle ilgili bir durum olarak karşımıza çıkmakta ve cinselliğe göre de daha yukarı kademede bulunmaktadır (Maslow, 1970:43-45; Ayten, 2021:125-126).

Sosyal gereksinimlerin de başarı ile karşılanmasından sonra yeni bir gereksinim basamağı olarak değer verilme ve saygınlık gereksinimi karşımıza çıkmaktadır. Bu gereksinimleri daha da açmak gerekirse; başarıma duygusu, şöhret kazanma, statü elde etme, değer görme ve özgürlük duygusu şeklinde ifade edilmektedir. Bu gereksinimlerin karşılanması ile artık birey özgüvenli olma, kendini kuvvetli hissetme, değerli ve yararlı olma gibi hislere sahip olmaktadır. Tam tersi bir durumda ise kendisinin aciz, değersiz ve özgüvenini kaybetmiş olarak görmekte ve üzgün bir yapıya sahip olmasına neden olmaktadır (Maslow, 1970:45-46; Ayten, 2021:126).

Bu gereksinimlerin sonuncusu ve aynı zamanda piramidin zirvesinde bulunan gereksinim kendini gerçekleştirme'dir. Kendini gerçekleştirme sürecini başarabilmek için belirli önceliklere göre basamaklar şeklinde belirtilen gereksinimlerin ilk basamağından başlamak kaydıyla bütün gereksinimlerin sırasıyla başarılı bir şekilde karşılanması zaruri bir durum olarak ifade edilmektedir. Bu noktada sırayla karşılanan gereksinimler bir sonraki basamaktaki gereksinimleri işleme koymaktadır. Bu şekilde ilerleme gösteren kişi bütün gereksinimlerini karşılamış bir şekilde kendini gerçekleştirmiş kişi olarak karşımıza çıkmaktadır (Maslow, 1970:45). Tüm bunlara ek olarak Maslow, bu gereksinimlerin bilimsel olarak ortaya atıldığı söylemekte ve içsel güdülerden kaynaklanan aşkınlık gereksiniminin de olduğunu ifade etmektedir. Bu gereksinim türü içinde dini, dinsel deneyimi ve bireysel deneyimleri gerekli görmektedir (Ayten, 2021:126).

Şekil-1: Maslow'un ihtiyaç piramidi. Piramidin en üst seviyesinde kendini gerçekleştirme ihtiyacı bulunur.

Maslow, ihtiyaçlar hiyerarşisinde belirttiği bu gereksinimlerin bireyin yaşamındaki asıl amaçları olarak görmektedir. Aynı zamanda birey bu gereksinimlere yaratılış gereği sahip olduğu için belirli lde devamlılık arz etmekte ve kısmen bulunduğu ortamdan etkilenmemektedir. Bu gereksinimler bütün bireylerde müşterek olarak bulunmakta ve bundan dolayı da evrensel bir özelliğe sahiptir. Temel gereksinimler karşılandıkça bu gereksinimlerde bir yavaşlama ve eksilme meydana gelirken, gelişimsel olarak nitelenen gereksinimlerde ise durum tam tersi bir yönde ilerleyerek bu gereksinimler karşılandıkça daha da artmaktadır (Ayten, 2021:127).

1.2.4. Kendini Gerçekleştirme

Kendini gerçekleştirme, bireyin içinde mevcut olan bütün gizil güçlerini en yüksek seviyede ortaya çıkarmasıdır. Bireyin mevcudiyetinin farkında olarak hayatına devam etmesi, bu mevcudiyetinden haz duyması ve aynı zamanda hayatını kendi tercihlerine göre, aktif ve mutlu olarak devam ettirebilmesidir. Bireyin kendi kimliğini ve şahsiyetini sosyal yetke karşısında yok saymaksızın, aynı zamanda sosyal çevresi tarafından kabul edilen normlarla ters düşmeksizin, kendi his, arzu ve gereksinimlerine göre hareket edebilmesi ve sahip olduğu potansiyeli en üst seviyede ortaya koyabilmesidir. Maslow'un anlayışına göre kıymetli olan bu kavram sayesinde birey bu gereksinimi karşılamakla büyük lde erdemlere sahip olmaktadır (Grşes, 2010:36-37; Ayten, 2021:128).

Varlık sahasında bulunan her bireyin içinde yaratılışından gelen kendini gerçekleştirme yönelimi bulunmaktadır. İhtiyaçlar hiyerarşisinin zirvesinde bulunan bu gereksinim, bireyin sahip olduğu bütün becerilerini ve özelliklerini dinamik bir şekilde yönetebilmeyi ve gizil güçlerini açığa çıkarabilmeyi kapsamaktadır. Kendini gerçekleştiren bireyler hastalıklı düşüncelerle arasına mesafe koymaktadırlar. Daha önce de ifade edildiği üzere bütün bireylerde bu gereksinimi karşılama yönelimi olmasına karşın bu gereksinimin karşılanma durumu çok nadir bireyler tarafından sağlanmaktadır. Çoğu birey için bu durum bir uğraş, arzu ve gerçekleşmesi beklenen lakin bir türlü gerçekleşmeyen bir aşama olduğu ifade edilmektedir (Maslow, 2023:170; Ayten, 2021:129).

Kendini gerçekleştirmiş olan bireyler, ihtiyaçlar hiyerarşisinde mevcut olan bütün gereksinimlerini karşılamışlardır. Yani bu bireyler kendilerini bir yere bağlı

hissetmektedirler hem sevip hem de sevilerek kendisinin sevilme ve kıymet görmeye layık olduğunu düşünmektedir, ayrıca yaşamında çeşitli başarılar elde edip saygınlık ve ün kazanmaktadırlar. Lakin bunlardan yola çıkarak bu bireylerin hayatlarının sonuna kadar huzurlu ve mükemmellik içinde yaşayacakları sonucu çıkarılamamakta çünkü kendini gerçekleştirmenin gereği olarak her şeyin mükemmel olacağına dair bir düşüncenin olmamasıdır. Bu aşamayı başarıyla tamamlamak bütün problemleri çözmek manasına gelmemektedir. Bu bireyler de çeşitli sıkıntılara ve problemlere sahiptir. Burada asıl önemli olan herhangi bir problem durumunun varlığından ziyade bunlar içinden hayatını etkileyen asıl problemleri bulup bunları çözmeye çalışmaktır (Maslow, 2023:124; Ayten, 2021:129).

Maslow, kendini gerçekleştiren bireyin en mühim niteliğinin, ruhsal yönden sağlam kalması olduğunu ifade etmektedir. Kendini gerçekleştirmeyi tamamlanmış bir durum olarak değil bunun aksine hayat içinde yapılan seçimlerle hayatın sonuna kadar süreklilik arz eden bir durum olarak görmektedir. Gelişim süreci içinde olan bu birey diğer insanlarla olumlu bağlılık içindedir, yaratıcı ve yardımsever bir yapıya sahiptir. İçinde bulunduğu yaşamı ve bu yaşama ait fonksiyonlarını kabul ederek bunları yerine getirmekten keyif almaktadır (Gürses, 2010:39; Ayten, 2021:129-130).

1.2.5. Kendini Gerçekleştiren İnsanın Özellikleri

Bu bireylerdeki özellikler arasında ilk değinilecek olan hakikati olduğu şekilde onaylamaları olacaktır. Tercihlerini yaparken kaygılarının tesirinde kalmadan arzu ve hedeflerine göre belirleyerek yaşamın gerçekliğine göre davranmaktadırlar. Hakikat dışı durumları dikkate almamaktadırlar (Maslow, 1970:153-156; Gürses, 2010:39). Diğer bir özellik olarak ise hem kendilerini hem de diğer bireyleri mevcut halleri ile onaylamaktadırlar. Var olan noksanlıklarından herhangi bir çekince duymadan onaylayabilmekte ve bu durumun kendisinde bir huzursuzluk yaratmasına izin vermeden bu hali ile de mutlu olabilmektedir. Diğer bireylere karşı yaklaşımlarında da herhangi bir peşin hükümde bulunmadan onları oldukları gibi onaylamaktadır (Maslow, 1970:157; Gürses, 2010:39). Eylemlerinde abartıdan uzak durarak gayet gösterişsiz ve sade tavırlar göstermektedirler (Maslow, 1970:158; Ayten, 2021:130).

Tamamen sorunlarından arınmış değilse de mevcut sorunlarından gerçek dışı olanları ayırıp gerçekçi sorunları ile ilgilenebilmektedir. Ayrıca kendi sorunlarından daha çok

diğer bireylerin sorunları ile ilgilenmektedirler. Bu tarz bireyler kendilerine bu durumu bir görev olarak üstlenmektedirler (Maslow, 1970:161; Maslow, 2023:224). Bağımsızlıklarına aşırı düşkün olan kendini gerçekleştirmiş olan bireylerde peşin hükümlere ve basmakalıp düşüncelere asla yer yoktur. İnsanlarla bir arada olmaktan mutlu oldukları gibi bunun aksine tek başına kalmaktan da keyif almaktadırlar (Maslow, 1970:160-175). Zarafet sahibi olan bu bireyler yaşamda mevcut olan zarif ve hoş şeyleri beğenmekte ve değer vermektedirler (Ayten, 2021:131).

Bu bireylerin bir özelliği de yaşantılarında zirve tecrübelerine sahip olabilmeleridir. Bu noktada Maslow, bu duruma diğer bireylerin de sahip olabileceğini ve hatta yaşantılarda bazı zaman dilimlerinde bu tarz tecrübeler edindiklerini ifade etmektedir. Lakin bu bireyler ile kendini gerçekleştiren bireyler arasında temel fark kendini gerçekleştirmiş olanların daha yoğun olarak bu tecrübeyle karşılaşmalarıdır (Maslow, 1970:165). Diğer bireyleri içten bir şekilde benimseyerek onlara destek olmaktadır. Bireyler arası bağlılıklarını diğer bireylere göre daha içten yaşamakta ve onlarla hemhal olarak herhangi bir beklenti içinde olmadan onlara sevgi gösterisinde bulunabilmektedirler. Aynı zamanda adil bir kişiliğe sahip olduklarından dolayı herhangi bir adam kayırmaya ve adaletsizliğe göz yummazlar. Bununla birlikte insanların fikirlerine karşı hoşgörülü bir şekilde yaklaşmaktadırlar (Maslow, 1970:166-168; Maslow, 2023:132; Ayten, 2021:132).

Mizah anlayışı, tüm bireylerde görülmesi muhtemel bir özellik olmakla birlikte, kendini gerçekleştirmiş bireylerde bu nitelik daha farklı bir biçimde tezahür etmektedir. Bu bireylerde mizah anlayışı, hem karşıdakinin mutluluğunu sağlamayı hem de zihinsel uyarım sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu kişiler, mizah yaparken muhataplarını incitecek herhangi bir tutumdan kaçınmakta ve bu davranışı nezaket sınırları içerisinde gerçekleştirmektedirler (Maslow, 1970:169; Gürses, 2010:40). Bunlara ek olarak kendini gerçekleştiren bireyler hayattaki tüm normlara istisnasız bir şekilde bağlı olmayarak anın tadını çıkarmayı tercih etmektedirler. Yaşanan zamanın değerini o zaman geçmeden bilmektedirler. Yaşama pozitif bir bakış açısıyla yaklaşmakta ve içinde bulunduğu hayattan keyif almaktadırlar (Ayten, 2021:133).

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. HÜMANİST EKOLÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHİ GELİŞİMİ

Bu araştırmanın ikinci bölümü iki alt başlıktan oluşmaktadır. İkinci bölümün ilk alt başlığında hümanist psikoloji ekolünden önceki gelişmeler ile ilgili bilgiler ele alınmaktadır. Psikoloji tarihini şekillendiren yapısalcılık, işlevselcilik, davranışçılık, gestalt ve psikanaliz akımlarına ayrı ayrı yer verilmektedir. Bu bölümün ikinci alt başlığında ise hümanist psikoloji ekolünün ortaya çıkışı ile ilgili bilgiler ele alınmaktadır. Tezimizin bu başlığında da ilk olarak hümanist psikolojinin ortaya çıkmasında varoluşçuluk akımının etkilerine değinilmektedir. Ayrıca hümanist psikolojinin kurucularından olan Abraham Maslow ve Carl Rogers'a yer verilmektedir.

2.1.1. Hümanist Psikoloji Ekolünden Önceki Gelişmeler

Psikoloji şu an varlığını bildiğimiz bütün bilim dalları içinde tarihi çok öncelere dayanan bir bilim olduğu söylenmektedir. Bilince dair yapılan ilk yaklaşımlar ve düşünceler dolaylı olarak psikolojinin de geçmişine dair bilgiler sunmaktadır. Çünkü insanlarda çok önceki zamanlardan beri süregelen bir davranışlarının nedenlerini ve fitratlarını araştırma, bu konulara dair fikirler ortaya koyma girişimleri bulunmaktadır. Bugün psikolojinin üzerinde önemle durduğu konular ve soruların aynısının bundan yüzyıllar öncesinde yaşayan düşünürler tarafından da ele alınıp incelendiği ifade edilmektedir. Tüm bu bilgiler bize psikoloji tarihinde geçmiş ile günümüz arasında ayrılmaz bir köprünün olduğunu göstermektedir (Schultz, 2007:25).

Her ne kadar psikolojinin tarihi yüzyıllar öncesine dayandırılıyor olsa da aynı zamanda onun yeni bilim dalları arasında sayılması gerektiği de ifade edilmektedir. Psikolojinin mazisinin uzun olduğunu lakin tarihsel olarak ele alındığında ise yakın bir tarihinin olduğu ifade edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında modern psikoloji diye adlandırdığımız dönemin 100 yıllık bir tarihinin olduğundan bahsedilmektedir (Schultz, 2007:25).

Bireyi, davranışlarını ve diğer insanlar ile girmiş olduğu etkileşimi konu edinen psikoloji biliminin bağımsız bir bilim dalı olarak ortaya çıkması diğer bilimlere göre çok daha sonra gerçekleşmiş olması şaşırtıcı bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlar ilk olarak gökyüzünü ve gök cisimlerini merak ederek astronomi bilimini

ortaya çıkarmaktadır. Sonra sayılarla ilgilenerek matematiği ve fiziği, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren erken modern dönem içerisinde de kimya ve biyoloji gibi bilimler ortaya çıkmakta olup son olarak 19. yüzyıla gelindiğinde ise sosyoloji ile psikoloji bilimleri bağımsız birer bilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Şaşkınlık olarak ifade edilmesinin nedeni olarak insanlar ilk olarak kendilerini merak edip buna dair çalışmalar yapmaları gerekirken bunun aksine ilk olarak gök bilimine yönelip gökyüzünü ve gök cisimlerini araştırmayı tercih etmeleri şeklinde açıklanmaktadır. Lakin insanın açıklanması çok zor olan ruhsal yapısı dikkate alındığında günümüze yakın zamanlara kadar psikolojinin bağımsız bir bilim dalı haline gelmemesinin çok da şaşırılmayacak bir durum olduğu ifade edilmektedir. Çok basit bir yapıda olan tek hücreli bir varlığın bile açıklanmasının güç olduğunu düşününce kısıtlı bir bilgi birikimine sahip olunan o ilk dönemlerde çok daha karmaşık bir yapıya sahip olan insanı inceleyip anlayabilmekte çok daha zorlanılacağı olağan bir durum olarak ifade edilmektedir. Sonuç olarak psikolojinin bağımsız bir bilim dalı haline gelmesi ancak 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bununla birlikte insanlar artık kendi tutum ve davranışlarına dair de incelemelerde bulunarak bunların nedenleri araştırmaya başladığı söylenmektedir (Baymur, 2020:309)

19. yüzyılın sonlarına doğru psikoloji bilim dalı olarak gelişme gösterince insanlar davranışlarının nedenlerine dair araştırma yapma ihtiyacı hissetmektedir. Eskiçağ şeklinde nitelendirilen dönemde insanların bu merak ettiği nedenler doğüstü kuvvetler şeklinde tanımlanmaktadır. Kendi yaşamlarının ve dahi kozmosta gerçekleşen tüm faaliyetleri idare eden, etkileyen doğüstü kuvvetin tıpkı kendileri gibi özelliklerle donatılıp ayrıca buna ek olarak onların da bilemediği bazı güçlere sahip “ruh” olduğunu söylemektedirler. Ruhun hem doğa olaylarını gerçekleştirip varlıkları meydana getirdiğini hem de insan içinde varlığını koruyup onun davranışlarına yön verdiği ifade edilmektedir. Ruhla ilgili çeşitli varsayımlarda bulunan eskiçağ insanları onun; insana benzeyen soyut bir yapısının olduğunu ve rüyada kısmen insan hayatı son bulduğunda ise tamamen insan vücudundan koptuğunu düşünmektedirler. Yine çeşitli varsayımlarına devam eden eskiçağ insanları bir vücutta birden fazla ruhun varlığının söz konusu olabileceğini ifade etmektedir. Bunlar iyi ve kötü özelliklerde olabilmektedir. Hatta akıl hastalarının ve normal dışı davranış sergileyenlerin içlerine kötü ruh girdiğini varsaymaktadırlar. Bu tarz durumda olan insanlara kötü

muamelelerde bulunulduğu da ifade edilmektedir. Sonuç olarak yukarıda bahsedilen tüm bu durumların psikolojide kavramsallaştırılmış haline “animizm” denilmektedir (Baymur, 2020:309-10).

Yine eskiçağda olduğu gibi orta ve yeniçağda da psikoloji konu olarak ruhu ele almaktadır. Eskiye göre bir farklılık bulunmakta çünkü orta ve yeniçağda felsefi bir bakışla konuya yaklaşım sağlanmaktadır. Buradan hareketle psikoloji biliminden bahsedilmemekte sadece ruh felsefesinin ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Yani psikolojiye dair konular felsefede ele alınıp tartışılmaktadır. Ruhun mahiyetine dair çeşitli tartışma ve çalışmalar yapılarak çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Bu teorilerden ilki ruhun varlığını kabul eden ve metafiziksel bir varlığa sahip olan bu ruhun kozmosun özünü oluşturduğuna inanan “spiritüalistlerdir”. Diğer bir teori ise bağımsız bir ruh varlığını kabul etmeyen metafiziğe ihtiyaç duymadan her şeyin madde ile açıklanabileceği ve ruhun vücudun işlemlerinden birisi olduğu düşüncesinden hareket eden “materyalistlerdir”.

Yine üzerinde önemle durulan diğer bir konu da ruh-beden birlikteliği olduğu ifade edilmektedir. Bununla ilgili Descartes’in düalizm anlayışı ortaya çıkmakta ve buna göre somut olarak var olan bir beden ile soyut özelliklere sahip bir ruh varlığı bulunduğu söylenmektedir. Ancak Spinoza ise bu konuda zıt bir görüşle yaklaşarak ruh ve bedenin tek bir biçimde olduğunu ifade ettiği söylenmektedir (Baymur, 2020:311).

Bu konuda son olarak David Hume’un ileri sürdüğu animizm tenkiti karşımıza çıkmaktadır. Ruhun bir öz olduğuna dair herhangi bir delilin olmadığı onun sadece insanların hislerinin karşılığı olacağını ifade ettiği söylenmektedir. David Hume ruh yerine ruhsal olaylar kavramını söylemekte ve psikolojinin konu olarak ruhsal olaylar üzerinde çalışma yapmasının gerekli olduğunu söylediği ifade edilmektedir (Baymur, 2020:312).

Tarihi yüzyıllar öncesine dayandırılan modern psikolojiyi felsefeden ayıran aynı zamanda felsefe içinden çıkararak ayrı bir disiplin haline gelmesini sağlayan bireyin doğasına dair ele aldığı sorulardan ziyade bu sorulara çözümler ararken uyguladığı yöntemler olduğu söylenmektedir (Schultz, 2007:26).

Son yüz yıl öncesine kadar bireyin doğasına dair fikirler felsefe ile uğraşan düşünürler tarafından sadece kendi anlayışları ve var olan bireysel tecrübelerine dayalı genellemeler ile oluştuğu söylenmektedir. Lakin sonrasında bireyin doğasına dair bu genellemelerin aksine olumlu neticeler alınan bilimsel tekniklerin bireyin doğasına da kullanılmasıyla değişimler ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Schultz, 2007:26). Geçmiş çağlarda insanların doğaya ve evrene karşı merakları ışığında yapmış olduğu araştırmalar ve kullanmış olduğu tekniklerle pozitif bilimlere dair önemli gelişmeler ortaya çıkmaktadır. Belki buradaki gelişmeler direkt olarak psikolojiye bir katkı sağlamamışsa da burada kullanılan teknik ve yöntemler insanların iç yaşamlarını incelemede kullanılabileceğine dair düşünceler ortaya çıkardığı söylenmektedir. Bu sayede 19. Yüzyılın sonlarına doğru bu yöntemler ışığında insanın iç dünyasını araştıran kişiler ortaya çıktığı söylenmektedir (Baymur, 2020:312-13). Böylece insan bilincine dair çalışma yapanlar denetim altında yaptıkları gözlem ve deneye ait sonuçlara inanmalarıyla psikolojinin felsefeden ayrılarak bağımsız bir bilim dalı olarak ortaya çıkışının ilk nüvelerini verdiği söylenmektedir (Schultz, 2007:26).

Yeni bir bilim dalı olma yolunda adımlar atan psikoloji ele aldığı konularda ve bunlara dair yaptığı incelemelerinde objektif, net yollar bulma eğiliminde olduğu söylenmektedir. Bu uğurda yeni tarihinin çoğunluğunu bireyin doğasına yönelik ele aldığı hem sorular hem de bu soruların cevaplarına dair objektif neticeler elde edebilmek için kullanacağı yöntem ve teknikleri seçmek oluşturduğu ifade edilmektedir (Schultz, 2007:26).

Psikolojinin miladı olarak kabul edilen 19. Yüzyıldan itibaren temel kıstas ve yaklaşımlar belirlenmekle birlikte psikolojinin felsefen ayrılarak bağımsız bir bilim dalı olarak ortaya çıktığı psikologlar tarafından kabul edilmektedir. Tabi ki 19. Yüzyıldan önceki düşünürlerin bireyin doğasına dair düşünceleri yok sayılmamakla beraber bunların günümüz psikologlarının yaklaşımlarından uzak olduğu ifade edilmektedir. Bu yüzden onların ileri sürmüş olduğu fikirleri psikolojinin kurulmasıyla ilintili olduklarından dolayı çalışmalara dâhil edildiği ifade edilmektedir (Schultz, 2007:26).

19. yüzyılın son çeyreği psikolojinin üzerinde durduğu sorunlara bilimsel yöntemlerle cevaplar arandığı ve böylece psikolojinin artık ayrı bir bilim olduğunun da ilk belirtilerini gördüğümüz bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. 1879 yılında

Almanya'ya ait Leipzig şehrinde Wilhelm Wundt tarafından kurulan ilk psikoloji laboratuvarı modern dönem psikolojinin gelişimine dair bir belirti olarak karşımıza çıkmaktadır (Schultz, 2007:27). 1879 yılında kurmuş olduğu psikoloji laboratuvarı ile psikolojinin kurucusu olarak ifade edilen W. Wundt, burada hem fiziksel hem de ruhsal olaylar üzerinde çalışmalar yaparak psikolojiye dair ilk tecrübelerini elde etmektedir. Zamanla ününün yayılmasıyla birlikte birçok ülkede yeni psikoloji laboratuvarları kurulmuş; bu gelişmelerin sonucunda psikolojinin bağımsız bir bilim dalı olma sürecine girdiği ifade edilmektedir (Baymur, 2020:312-13).

Wilhelm Wundt'un düşüncelerinin, psikoloji biliminin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadığı ifade edilmektedir. Psikolojinin çerçevesinin çizilmesi, hangi yöntemlerin kullanılması gerektiği, bu alanda çalışan araştırmacıların hangi konular üzerinde yoğunlaşmaları gerektiği ve psikolojinin temel amacının ne olduğu gibi pek çok hususun belirlenmesinde Wundt'un katkıları etkili olmuştur. Bulunduğu dönemin fikir akımlarından ve bilimlerinden etkilenip bunlardan gerekli çıkarımları yaparak psikolojinin bağımsız bir bilim olduğunu söyleyen o dönemin en önemli siması olarak karşımıza çıktığı söylenmektedir. Böylece psikoloji belirli bir süre Wilhelm Wundt'un zihninde tasarladığı bir hale büründüğü ifade edilmektedir (Schultz, 2007:53-54). Tabii sadece onun çaba ve gayretleriyle kalmayıp gelişimini her geçen gün arttıran psikolojide ortaya atılan yeni fikirler önceki fikir ve araştırmalardan farklılıklar ifade etmektedir (Yağmur, 2007:9-10). Gün geçtikçe çoğalan psikologlar arasında fikir uyuşmazlıkları baş gösterdiği ifade edilmektedir (Schultz, 2007:53-54). İnsana ait davranışları bilimsel bir çerçevede ele alan psikologlar bu noktada birden fazla yöntem üzerinden hareketle çalışmalar yapmaktadır (Karacoşkun vd.,2013:27). İçinde bulunulan dönemin düşünce ve duygu biçimi değişmekte olup yeni fikir akımları ortaya çıkmaktadır. Bu akımlar Wundt'un ileri sürdüğü düşüncelere katılmayıp kendi fikirlerini ileri sürmekte ve böylece birkaç farklı psikoloji akımı bir arada varlık göstermeye başlamaktadır. Bununla birlikte doğal olarak psikolojinin varlığına dair de çeşitli açıklamalar ortaya çıkmaktadır (Schultz, 2007:53-54). 19. yüzyılın sonlarına doğru kendi başına bir bilim olarak karşımıza çıkan psikolojide, 20. yüzyıla birlikte çeşitli coğrafyalarda ileri sürülen farklı bakış açıları kendilerine yer bulmuştur. Henüz yeni yeni ortaya çıkan psikolojiye dair bu bakış açıları, fikir akımları olarak karşımıza çıkmaktadır. Psikolojide ileri sürülen bir bakış açısı geçerli olarak görülüp büyük kitleler tarafından

onaylandığında bu bakış açısı artık “fikir akımı” şeklinde ifade edilmektedir. Bu akımlar incelemenin kapsamını belirlemekte ve bu akımı benimseyenlere, karşılaşılan sorunlara nasıl yöntemlerle yaklaşılacağı hakkında direktifler vermektedir. Yeni akımlar, çoğunlukla önceki yaklaşımların görüşlerine karşıt fikirler geliştirerek ortaya çıkmakta ya da eski akımlar, savundukları birçok düşünce açısından ait oldukları dönemin ihtiyaçlarına karşılık verememektedir. Özellikle, taraftarlarının bilimsel sorgulamalarına tatmin edici yanıtlar sunabilen akımlar, psikoloji tarihinde bugüne kadar geniş bir takipçi kitlesi edinmiştir (Düzgüner, 2008:57). Bu durum, psikoloji ekollerinde düşünsel gelişimin ve kuramsal çeşitliliğin sürekliliğine işaret etmektedir. Psikoloji düşüncesinde etkili olmuş başlıca ekoller ise şunlardır: Yapısalcılık, İşlevselcilik, Davranışçılık, Gestalt Psikolojisi, Psikanaliz, Hümanizm ve Bilişsel Yaklaşım (Yağmur, 2007:9-10).

2.1.1.1. Yapısalcılık

Psikoloji tarihinde bir ekol olarak varlığını ortaya koyan yapısalcılığın kurulması 1879 yılında Wilhelm Wundt’un kurmuş olduğu ilk psikoloji laboratuvarı ile gerçekleşmektedir (Bakırtaş, 2020:90). Böylece yapısalcılığın kurucusu olarak da Wilhelm Wundt karşımıza çıkmaktadır. Yapısalcılığın diğer önemli temsilcileri ise; Hermann Ebbinghaus (1850-1909), Georg E. Müller (1850-1934), Oswald Külpe (1862-1915), Edward B. Titchener (1867-1927) gibi isimler yapısalcılıkla ilgili düşünceleri ortaya koyan ve bu ekolün gelişimine katkıda bulunan önemli düşünce insanlarıdır (Schultz, 2007:53; Baymur, 2020:313; Karacoşkun vd.,2013:27; Köse & Ayten, 2014:10; Şentürk, 2013:36; Yağmur, 2007:9-10).

Psikolojinin kurucusu olarak kabul edilen Wilhelm Wundt’un, 1879 yılında ilk psikoloji laboratuvarını kurduğunda, bu bilimin temel ilgi alanlarını bilinç ve bilinci ortaya çıkaran bireysel düşünsel süreçler olarak tanımladığı ifade edilmektedir (Schultz, 2007:136-138; Baymur, 2020:313; Karacoşkun vd.,2013:27; Köse & Ayten, 2014:10; Şentürk, 2013:36; Yağmur, 2007:9-10). Ayrıca Wundt’un, psikolojinin temel olarak bireylerin dolaylı değil, doğrudan yaşadıkları tecrübeleri incelemesi gerektiği görüşünü benimsediği belirtilmektedir. Bu açıdan bakıldığında o doğrudan elde edilen tecrübelerin daha objektif ve etkilerden bağımsız net bilgiler verdiğini ifade etmektedir. Sadece bireye ait olan yaşanmışlıklar ve davranışlar o bireyin zihinsel yapısıyla ilgili

daha iyi açıklamalar yapabilmeyi sağlamaktadır. Tüm bunlardan hareketle bireyin kendi içsel dünyasına yaklaşımının önemli olduğunu söyleyen Wilhelm Wundt'un iç gözlem yöntemine başvurarak incelemeler yaptığı ifade edilmektedir. Kendisine yöntem olarak zihinsel süreçleri yapısı bakımından ele almayı tercih etmekte olup bu şekilde bireylerin zihinsel süreçlerinin nasıl işlediğini öğrenmeyi amaçlamaktadır. Bilişsel süreçlerle ilgili yapılan ilmi çalışmalar bize insan davranışlarını anlamlandırmada olumlu yönde etkiler ortaya koymaktadır (Schultz, 2007:138-140; Baymur, 2020:313-314; Karacoşkun vd.,2013:27; Köse & Ayten, 2014:10-11; Yağmur, 2007:10-11).

Yine yapısalcılığın diğer bir önemli ismi olan Titchener'e göre psikoloji biliminin üzerinde durması gereken şeyin bireyin zihinsel ve yaşamsal tecrübeleri olduğunu söylemektedir. Tecrübelerle önem veren Titchener, diğer bilim dallarının da insanlara dair incelemeler yaptığını lakin onların incelemiş olduklarının tecrübeyle ilgili olmadığını söyleyip bu noktada psikolojinin tecrübelerle ilgili bu misyonu üstlenmesi gerektiğini düşündüğü ifade edilmektedir. Ayrıca daha önce de ifade edildiği üzere yapısalcılıkta kullanılan iç gözlem metodunun bütün bireyler tarafından değil sadece bu konuda gerekli yeterliliğe sahip bireyler tarafından uygulanması gerektiğini ve böylece daha yararlı bir şekilde kullanılıp istenilen sonuçlara doğru bir şekilde erişilmesini sağlayacağını söylemektedir. (Schultz, 2007:141; Baymur, 2020:314; Yağmur, 2007:10-11; Bakırtaş, 2020:90).

Bu akıma göre zihinsel durumların yapısı üzerinde inceleme ve araştırma yapmak ruhsal durumlarla ilgili daha net bilgiler elde edilmesini kolaylaştırdığı ifade edilmektedir (Schultz, 2007:140; Baymur, 2020:313). Buradan hareketle zihnin yapıları ve işlevleri ile ilgili durumlar bilimsel çerçeve eşliğinde deney ortamlarında çalışılıp araştırılmaktadır (Yağmur, 2007:10; Bakırtaş, 2020:90). Bu sayede uyarıcı, his, dikkat gibi bilinci oluşturan unsurlar deneysel ortamlarda araştırılmaya başlanmaktadır. Bununla birlikte de geçmiş çağlarda psikolojinin temel konusu olan "ruh" yerini bilince bıraktığı söylenmektedir (Baymur, 2020:314). Böylece psikolojide ifade edildiği gibi içsel durumun ruh kelimesiyle ifadesinin değişiklik gösterip bunun yerine zihinsel öğelerin yer aldığı bir ifade şekli yerleştirildiği söylenmektedir (Yağmur, 2007:10). Bilinçle ilgili çalışmalar yapılırken içe bakış yöntemi önemli seviyede tercih edilmektedir. Yapısalcılar tarafından yapılan ilk deneysel çalışmalar sayesinde de

psikolojinin bir bilim olduğu yönünde gelişmelerin esasını belirlemektedir. Tüm bu durumlardan hareketle bilincin yapısının laboratuvar ortamında araştırılıp incelenmesi insanın davranışlarına dair açıklama yapmakta önemli katkıları olmaktadır (Baymur, 2020:314). Tabi bu söylem tam anlamıyla insan davranışlarını anlamamızı sağlar gibi bir anlama gelmemektedir. Çünkü bilişsel süreçlerle ilgili ne kadar detaylı çalışmalar ve incelemeler yapılırsa yapılsın insan davranışlarını bütünüyle çözümlenmek mümkün görünmemektedir. İnsan davranışları sadece farkında olarak gerçekleşen bilişsel süreçlerden oluşmamakta aynı zamanda insanların duygu durumları vb. gibi bilinç dâhilinde olmayan nedenler de etkili olmaktadır. Tüm bunlardan hareketle psikoloji insan davranışlarını açıklarken sadece bilişsel olaylardan ve bilinçli davranışlardan hareket edecek olursa bu durumu indirgemiş olup sınırlı bir açıdan olaya yaklaşmış olacaktır. Böyle olunca da konuyla ilgili sınırlı bir bilgi akışı elde edilerek çalışmalarda eksiklik meydana gelmiş olacaktır. (Karacoşkun vd.,2013:27). Nitekim bir bireyi ve davranışlarını analiz edip anlayabilmek için sadece onun zihinsel yapısını, bilinçli davranışlarını araştırmakla değil aynı zamanda onun kendi iç hayatında var olan bilinçsiz durumları da araştırıp sentezleyerek istenen sonuçlar elde edilebileceği söylenmektedir. (Yağmur, 2007:10).

Wilhelm Wundt ile başladığı ifade edilen yapısalcılığın Titchener'in vefat etmesi sonucu varlığını devam ettiremediği söylenmektedir. Son olarak ise konunun başlangıcında ifade edildiği üzere Wilhelm Wundt'un yapısalcılığın kurucu olarak kabul edilen hâkim görüşün aksine onun bu ekolün bir savunucusu olmamakla birlikte Titchener'in görüşlerinin tersi yönde görüşlere sahip olduğu söylenmektedir. Böylece Titchener ile ilgili geçmişten beri hem yapmış olduğu çalışmalarla ilgili hem de sanki Wilhelm Wundt'un ileri sürdüğü görüşlerin bir devam ettiricisi olduğu şeklinde yanlış bilgilendirmeler yapıldığı da söylenmektedir (Yağmur, 2007:10-11).

2.1.1.2. Fonksiyonalizm (İşlevselcilik)

John Dewey (1856-1952), James R. Angell (1869-1949) ve William James (1842-1919) gibi önemli isimlerin öncülüğünü yaptığı fonksiyonculuk akımı, yapısalcılığın psikolojiyi kısıtlı konular ele alarak sınırlandırmalarına tepki olarak ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Ekolün diğer önemli savunucuları ise; Harver A. Carr (1873-1954), Graville Stanley Hall, James Mckeen Cattell ve Robert Sessions Woodworth (1869-

1962) olarak bilinmektedir. Bu akımın temsilcilerine göre strukturcuların yapmış olduğu gibi yalnızca insan zihninin yapısı üzerinde çalışma yaparak insanın davranışlarının altında yatan nedenleri anlayamayacağımız ifade edilmektedir (Schultz, 2007:207; Baymur, 2020:314-15; Karacoşkun vd.,2013:28; Köse & Ayten, 2014:11; Şentürk, 2013:36-37; Yağmur, 2007:11). Fonksiyonalizm, adından da anlaşılacağı üzere, zihnin işlevleriyle ve bireyin içinde bulunduğu sosyal yapıyla olan etkileşimiyle ilgilenmektedir. Bu yaklaşım, yapısalcılık ekolünün aksine, bireyin düşünsel dünyasını yalnızca yapılardan ibaret görmemekte; aksine, zihinsel süreçler ve işlevler üzerinden değerlendirmekte ve bu süreçlerin bireyin yaşamındaki pratik karşılıklarına vurgu yapmaktadır. Fonksiyonalizm, yapısalcılığa eleştirel bir perspektifle yaklaşmakta ve bu ekolün, bireyin yaşamında doğrudan bir fayda veya işlev ortaya koyamadığını ileri sürmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, yapısalcılık ekolünün insan davranışlarını açıklama konusunda psikolojiyi dar bir çerçeveye sıkıştırdığı ve disiplinin uygulama alanlarını sınırladığı ifade edilmektedir (Schultz, 2007: 207; Baymur, 2020:314-15; Yağmur, 2007:11; Bakırtaş, 2020:90). Fonksiyonalizm ise yapısalcılığın psikolojiyi içine soktuğu dar çerçeveden farklı olarak, bu disiplinin daha geniş bir uygulama ve yorum alanına sahip olması gerektiğini savunarak, onu sınırlayıcı yaklaşımlardan kurtarmayı hedeflemektedir. Yapısalcılık ekolünün sadece iç gözlem ve zihnin yapısını laboratuvar ortamında incelemeye tabi tutup onun işlevi ve fonksiyonlarına dair herhangi bir girişimde bulunmadıklarını ifade etmektedir. Buna karşın işlevselcilik ekolü iç gözlem ve zihin yapılarının laboratuvar ortamında incelenmesine karşı olmamaktadır. Hem bunlara devam edilmesini savunmakta hem de bunların fonksiyonuyla ilgilenip bireyin hayatına sunmuş olduğu kolaylıklar üzerinde durarak bu dar görüşten psikolojiyi uzaklaştırarak yeni bir pencere açan ekol olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle onların yaptığı gibi zihnin tüm yapısını araştırmalı ama sadece bununla kalmayıp bununla birlikte insanın çevresiyle var olan ahengi ve işlevi de araştırılmasını ifade etmektedir (Schultz, 2007: 207-208; Baymur, 2020:315; Şentürk, 2013:37; Yağmur, 2007:12). Fonksiyonalizm, bireyin yalnızca iç gözlem yoluyla içsel deneyim ve duygularını incelemesiyle yetinmeyip, bu içsel süreçlerin bireyin yaşamına ne tür katkılar sağladığını ve sorunları çözmede ne ölçüde işlevsel olduğunu araştırmayı amaçlayan bir ekol olarak ortaya çıkmaktadır (Karacoşkun vd.,2013:28; Bakırtaş, 2020:90-91). Bu düşünce biçimiyle hareket eden

fonksiyonalistler, yapısalcılara kıyasla psikolojinin kapsamını genişletmekte; içe bakış yönteminin yanı sıra bilimsel araştırmalarda yaygın olarak kullanılan diğer yöntemlerden de yararlanmaktadırlar (Baymur, 2020:314-15).

İşlevselcilik ekolünün önemli isimlerinden biri olan William James, insan için düşünce, istek ve arzuların çok etkili olduğunu söylemekte aynı zamanda bu zihinsel olayların etkileriyle kişinin yaşadığı hayata dair entegrasyonu üzerinde durmaktadır. Pragmatizm kavramına özel bir önem atfeden James, elde edilen bir bilgi biriminin geçerli olup olmadığını anlayabilmek için onun bireyin hayatında ne gibi sonuçları ve işlevi olduğuna bakmak gerektiğini söylemektedir (Baymur, 2020:314-15; Yağmur, 2007:12).

William James gibi işlevselcilik ekolünün diğer önemli bir ismi olan John Dewey, psikoloji biliminin insanın içsel davranışlarının gerçek hayattan uzak ve sadece bilimsel bir organizasyon şeklinde değil aynı zamanda insanın yaşadığı hayatla bütünleşmesinin gerçekleştirilmesi noktasında çalışmalar yapması gerektiğini ifade ettiği söylenmektedir. Bu açıdan bakıldığında John Dewey insanın hem ruhi yapısının hem de tutumlarının ortaya çıkma gerekçeleri üzerinde çalışmalar yapılmasını gerekli görmektedir. Son olarak çevreyle bütünleşme konusu üzerinde önemle duran John Dewey, bireyin ortaya koymuş olduğu tutum ve davranışlarının hem psikolojik açıdan hem de bedensel gerekçelerinin incelenmesi açısından gerekli olduğunu söylemektedir (Baymur, 2020:315-16; Yağmur, 2007:12).

Psikolojinin konusunun çerçevesini genişletmesi ve diğer bütün faydalarına rağmen fonksiyonalizm ekolünün, örgütlenmiş bir ekol olarak varlığını oluşturamadığı söylenmektedir. İnsan davranışını anlamada psikoloji bilimi içinde yeni ve faydalı bir pencere açmış olan bu ekolün belirli bir sistem kuramadığı ifade edilmektedir. Lakin yine de prensip olarak belirlemiş olduğu görüşleri takip edip kullanan birçok psikolog olduğu da söylenmektedir (Schultz, 2007:301-303; Baymur, 2020:315; Karacoşkun vd.,2013:28).

2.1.1.3. Davranışçılık

Yapısalcılık anlayışından fonksiyonculuğa doğru gösterilen eğilim, dönüşümden ziyade bir değişim olarak ifade edilmektedir. Fonksiyoncular yapısalcıların ortaya koyduklarını tamamen yok sayma uğraşında değillerdir. Aksine onların ortaya koydukları üzerinde

çeşitli güncellemeler yaparak ortaya yeni bir anlayış çıkardıkları ifade edilmektedir. Fonksiyoncular yapısalcılara istemli bir şekilde karşı gelmekten ziyade onların anlayışlarından bazı noktalarda faydalanmaktadırlar. Bu akım öncekilerden tamamen kopma yerine onların atmış olduğu temel üzerine yenilerini ekleyerek yükselme amacı güden bir yapıya sahiptir. Yıllar 1913'e geldiğinde mevcut olan bu iki psikoloji akımının ortaya koyduklarını tamamen farklılaştıracak dönüşüm niteliğinde bir gelişme yaşandığı ifade edilmektedir. İfade edilen bu dönüşüm yavaş yavaş ve herhangi bir yıkıma yol açmadan ortaya çıkmadı bunun aksine birden, yıkıcı ve coşkulu bir şekilde, önceki akımların farklı bir sürümü olarak değil, bir ortak düşünceden hareket etmeden tüm yapısı itibariyle farklı bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Schultz, 2007: 371-372; Baymur, 2020:316; Yağmur, 2007:13; Şentürk, 2013:37-38).

Sansasyonel bir şekilde ortaya çıkan bu ekol 20. yüzyılının ilk zamanlarında John B. Watson (1878-1958), İvan P. Pavlov (1849-1936) ve Dashiell gibi psikolojide önemli isimlerin geliştirdikleri yeni düşüncelerle fonksiyonculara ve yapısalcılara tepki olarak gelişmekte ve davranışçılık (behaviorists) ekolü olarak isimlendirilmektedir. Davranışçılık ekolüne dair fikri ortaya atan kişi John B. Watson (1878-1958) olmakla birlikte bu fikrin ve ekolün daha da derinleşmesini, ilerlemesini sağlayan isim ise B. Frederick Skinner (1904-1990) olarak karşımıza çıkmaktadır. Edward L. Thorndike (1874-1949), Edward C. Tolman (1886-1959), B. Frederick Skinner (1904-1990), Clark L. Hull (1884-1952) davranışçılık ekolünün diğer önde gelen isimleri olarak bilinmektedir (Baymur, 2020:316; Hökelekli, 2013:6; Yağmur, 2007:13; Şentürk, 2013:37; Mehmedoğlu, 2004:70). Davranışçılık ekolü, kendisinden önceki psikoloji yaklaşımlarından farklı bir perspektifle ortaya çıkmış ve psikolojinin bilimsel bir disiplin olarak varlığını sürdürebilmesinin, yalnızca gözlemlenebilir ve ölçülebilir insan davranışlarının nesnel yöntemlerle incelenmesiyle mümkün olacağını ileri sürmüştür. Bu ekol, bireylerin koşullu reflekslerini incelemeyi yöntem olarak benimsemiş ve açıklamalarını bu çerçevede geliştirmiştir. Davranışçılığın temel amacı, insan davranışlarını bilimsel yöntemlerle analiz etmek ve bu davranışları laboratuvar ortamında gözlemleyerek somut sonuçlara ulaşmaktır. Bu doğrultuda, davranışçılar psikolojide zihinsel süreçleri merkeze alan yaklaşımlara karşı eleştirel bir duruş sergilemişlerdir. Özellikle yapısalcıların zihnin yapısını araştırma çabaları, soyut ve nesnel olarak ölçülemeyen nitelikleri içermesi nedeniyle, davranışçılar tarafından sert

biçimde eleştirilmiştir. Onlara göre, bilimsel bir araştırmanın temel koşulu, araştırma bulgularının herkes tarafından aynı şekilde gözlemlenebilir ve ölçülebilir olmasıdır. Zihinsel süreçler bu kriterleri karşılamadığı için bilimin inceleme alanı dışında bırakılmalıdır. Aynı şekilde, yapısalcıların ve işlevselcilerin önemle üzerinde durduğu içe bakış (introspeksiyon) yöntemi de davranışçılar tarafından reddedilmiştir. Çünkü bu yöntemde birey yalnızca kendi deneyimlerini gözlemlemekte ve bu deneyimler başka biri tarafından nesnel olarak doğrulanamamaktadır. Bu durum yöntemin nesnellikten uzak olduğu yönünde eleştirilmesine neden olmuştur. Davranışçılara göre, bilimsel bir yöntemin geçerliliği, elde edilen sonuçlara herkesin aynı şekilde ulaşabilmesine bağlıdır. Dolayısıyla incelenen davranışların, gözlenebilir ve ölçülebilir özellikler taşıması gerekmektedir (Baymur, 2020:316; Karacoşkun vd., 2013:28; Hökelekli, 2013:6; Köse & Ayten, 2014:13; Yağmur, 2007:13-14; Şentürk, 2013:38; Mehmedoğlu, 2004:70; Bakırtaş, 2020:91).

Davranışçılığın kurucusu olarak kabul edilen J. B. Watson, 1913 yılında bu ekolün temel esaslarını ortaya koymuştur. Davranışçı yaklaşıma göre çevreden gelen uyarıcılar bireyde belirli tepkilerin oluşmasına neden olur; bu nedenle davranışçılar, “uyarıcı-tepki (U-T) psikologları” olarak da adlandırılmaktadır. Watson, yalnızca gözlenebilir ve ölçülebilir olgular üzerinde çalışılması gerektiğini vurgulamış, ancak bilişsel süreçlerin zamanla bu kriterlere uyum sağlayabileceğini de ifade etmiştir. Ona göre öğrenme, koşullanma yoluyla gerçekleşir; hatta düşünme gibi soyut bir süreç dahi koşullanma çerçevesinde açıklanabilir. Watson’un bu yaklaşımı, diğer psikologları da benzer şekilde laboratuvar çalışmaları yapmaya yönlendirmiştir. Hayvanlar üzerinde yapılan deneylerin daha kontrollü gerçekleşmesi ve insanlar üzerinde uygulanması mümkün olmayan çalışmaların gerçekleştirilmesi açısından bu yöntem faydalı bulunmuştur. Böylece, hayvanlar üzerinde yapılan psikolojik araştırmalar artmış ve hayvan psikolojisi önemli bir gelişim göstermiştir (Baymur, 2020:316-317; Yağmur, 2007:13; Karacoşkun vd., 2013:29; Hökelekli, 2013:7; Köse & Ayten, 2014:13).

Davranışçılık denildiğinde akla gelen bir diğer önemli isim ise Pavlov’dur. Pavlov, köpekler üzerinde yaptığı koşullu refleks deneyleriyle psikoloji bilimine yeni bir yöntem kazandırmıştır. Tıbbi tekniklerle köpeğin salya bezlerini incelemeye uygun hale getirdikten sonra deneylerinde zil sesi ve ışık gibi koşullu uyarıcıları, yiyecek gibi

koşulsuz uyarıcılarla eşleştirerek köpeğin tepkilerini ve öğrenme sürecini gözlemlemiştir. Bu deneylerden hareketle öğrenmenin koşullanma yoluyla gerçekleştiği ve bireylerin birçok davranış, alışkanlık ya da tepkisinin bu yöntemle öğretilbileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu yaklaşımla davranışçılık, organizmaya dışarıdan bir davranışın koşullanma yoluyla öğretilbileceğini savunan bir ekol haline gelmiştir (Yağmur, 2007:13-14; Köse & Ayten, 2014:13; Mehmedoğlu, 2004:71).

Bununla birlikte, davranışçılık ekolü çeşitli eleştirilere de maruz kalmıştır. Öncelikle, davranışçıların nesnellığe yaptığı vurgu, psikolojinin yalnızca nesnel verilere indirgenemeyeceği ve öznel deneyimlerin de değerlendirilmesi gerektiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ayrıca, davranışçılar bireylerin içsel yapılarının ölçülememesi nedeniyle psikolojinin inceleme alanı dışında tutulması gerektiğini savunmuşlardır. Bu durum, bireyin irade ve bilinç gibi zihinsel süreçlerini dışlayarak onu davranışlarının farkında olmayan, mekanik bir varlık gibi değerlendirmelerine yol açmıştır. İnsan davranışlarının basit şartlanma süreçleriyle açıklanması ve bireyin bilişsel kapasitesinin göz ardı edilmesi, ekole yönelik önemli eleştiri noktaları olmuştur. Sonuç olarak davranışçılık, psikolojinin gelişimine laboratuvar çalışmaları ve nesnel yöntemler bağlamında büyük katkılar sunmuş olsa da günümüzde takipçi sayısının sınırlı kaldığı ifade edilmektedir (Baymur, 2020:317; Karacoşkun vd., 2013:28-29; Yağmur, 2007:13-14; Şentürk, 2013:38).

2.1.1.4. Gestalt (Bütüncül)

Max Wertheimer'in (1880-1943) öncülüğünde kurulduğu ifade edilen Gestalt ekolün diğer önemli isimleri olarak Kurt Lewin, Kurt Koffka (1886-1941), Wolfgang Köhler (1887-1967) karşımıza çıkmaktadır. Gestalt ekolünün Almanya'da Max Wertheimer tarafından yapısalcılık ve davranışçılığa karşı geliştirilerek ortaya çıktığı; daha sonra Karl Koffka ve Wolfgang Köhler'in çabalarıyla Amerika'da yayıldığı ifade edilmektedir. Temel çıkış noktası olarak "bütün kendisini oluşturan parçaların birleşiminden daha çok ve anlamlı bir yapıya sahip" düşüncesi olduğu ifade edilmektedir. Yani bir bütünü incelerken sadece onu oluşturan parçalara bakmak tam anlamıyla yeterli bir netice vermemektedir. Gestalt psikologları insanın içsel yaşantılarını da incelerken bu yaşantıları oluşturan unsurlara parça parça bakmaktansa bu organizasyonun tamamını göz önünde bulundurarak gerekli bilgileri elde

etmektedirler. Max Wertheimer'ın bu ekolü kurmasındaki hareket noktası kendisinden önceki diğer psikoloji ekollerine baktığında onların kişinin sadece tek bir yönü ile ilgilendiği ve parçalar halinde incelemeler yapması ama ona göre insan bir bütündür ve onu anlamak için parça parça değil bütün olarak ele alınması gerektiğini söylemektedir. Bu bütünlükten kastettiği şey sadece birey değil bireyin iç yaşantısı da fiziksel özellikleri de içinde bulunduğu çevresel tüm faktörler de bu bütünlüğün içerisinde yer almaktadır. Bu ekolün amacı bireye ait davranışları meydana getiren bütünü göz önüne alarak değerlendirmeler yapmaktır (Baymur, 2020:320-321; Karacoşkun vd.,2013:30; Köse & Ayten, 2014:11-12; Yağmur, 2007:14-15; Şentürk, 2013:41; Mehmedoğlu, 2004:70; Bakırtaş, 2020:91).

Ele alınan psikoloji ekollerinden bağımsız bir şekilde varlığını koruyan davranışçılık ve psikanalitik ekollerini bulunmaktadır. Yapısalcılık ve işlevselcilik akımları günümüzde tamamen varlığını yitirmiş olmakta ve gestalt ekolü ise yakın zamanda önemli ilerleme kaydeden hümanist psikoloji ile kurduğu ahenkle birlikte varlığını bu yeni ekol içinde devam ettirdiği söylenmektedir (Baymur, 2020:321-22).

2.1.1.5. Psikanaliz

Psikoloji tarihinde yaptığı çalışmalar ve ileri sürdüğü görüşlerle önemli bir dönüm noktası yaratan Sigmund Freud, geliştirdiği psikanaliz ekolü ile psikolojiye sunduğu katkılarında bir yenisini daha eklemiştir. Bu ekolün başlıca temsilcileri olarak Sigmund Freud (1856-1939), Karl G. Jung (1875-1961), Alfred Adler (1880-1937), A. Freud (1895-1982), E. Erikson (1902-1994) karşımıza çıkmaktadır (Baymur, 2020:318; Hökelekli, 2013:8; Karacoşkun vd.,2013:29; Yağmur, 2007:15; Şentürk, 2013:39).

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Sigmund Freud'un ortaya koyduğu psikanalitik kuramın, akıl ve ruh hastalıklarının görünür bir nedenini bulamayan bilim insanlarının bu hastalıkları psikolojik açıdan ele alma çabalarına önemli bir katkı sağladığı ifade edilmektedir. Freud, bu bağlamda "bilinçaltı" kavramını geliştirmiştir. Psikanaliz ekolü, insanın bilinçaltında yer alan ve bireyin davranışları üzerinde etkili olan yaşantıları temel alır. Çalışmalar sonucunda akıl ve ruh sağlığı sorunu olan bireylerin çocukluğundan itibaren engellenen ve bilinçaltına atılan istek, tutum ve davranışlarının bu soruna neden olduğunu düşünmekte olup bu uğurda incelemelerini geliştirmektedir. İnsana dair fikir sahibi olabilmek için onun bilinçli davranışlarının değil aksine

bilinçaltına atılmış yaşantılarını açığa çıkarmayı gerekli görmektedirler. Bu amacı gerçekleştirebilmek için ise bireyin küçük yaşlarından itibaren bilinçaltına gönderilmiş olan yerine getirilmeyen istek ve arzularının neden olduğu ruhsal rahatsızlıkları, takıntılı davranışları klinik yöntemi ile iyileştirmeye çalışıldığı ifade edilmektedir (Baymur, 2020:318; Karacoşkun vd.,2013:29-30; Hökelekli, 2013:8; Yağmur, 2007:16; Köse & Ayten, 2014:12; Şentürk, 2013:39).

Freud, bireyin ruhsal dinamiklerini farkındalık açısından üç aşamada ele almaktadır: bilinç, bilinç öncesi ve bilinçaltı. Tamamen farkında olunan davranışlar, duygular ve geçmiş yaşantılar “bilinç” olarak adlandırılırken; ikinci aşama, bireyin normal zamanda farkında olmadığı ancak istediği anda bilinç düzeyine çıkarabileceği, geçmiş yaşantıların ve isteklerin saklandığı “bilinç öncesi”dir. Son aşama ise Freud’un özellikle önem verdiği “bilinçaltı”dır. İnsan bilinçaltını hiçbir şekilde istemli bir biçimde ortaya çıkaramamakta aynı zamanda buradaki istek, güdü, tutum ve davranışların bilincinde olamamaktadır. Bunların mevcudiyetine dair bilgiye ise insanın davranışlarını şekillendirmesinden hareketle tahminde bulunulduğu söylenmektedir. Freud’a göre bilinçaltı olarak nitelendirilen bireyin farkında olmadığı bu kısmı oluşturan iç dinamikler; kalıtsal olarak sahip olduğu cinsellik ve saldırganlık ile aynı zamanda kişinin farkında olarak yaşamında bulunan ancak onda oluşturduğu olumsuz hisler dolayısıyla bastırılmış geçmiş yaşantılar ve arzular olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplum tarafından pek de hoş karşılanmayan bu iki istek ebeveynler tarafında küçük yaşlardan itibaren sürekli baskılandığından dolayı birey bu iki temel isteğini bilinçaltına atarak rahatlamaktadır. Bilinçaltına atılan bu istek ve arzular tamamen ortadan kalkmamakla birlikte bireyde bilinçli olmasa da etkisini hissettirmeye devam etmektedir. Lakin bunlar etkisini hissettirirken gerçek biçimleriyle değil de rüya, dil hataları gibi farklı biçimlerle ortaya çıkarken ayrıca yine bir farklı biçim olarak sosyal kesim tarafından onaylanacak davranış biçimleri olarak da kendini ortaya çıkarmaktadır. Freud için büyük önem taşıyan bilinçaltı, insan yaşantısında en etkili bölge olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, bu alanda yoğun çalışmalar yapılmış ve böylece içsel süreçleri inceleyen derinlik psikolojisi ortaya çıkmıştır (Baymur, 2020:318-19; Hökelekli, 2013:8-9; Karacoşkun vd.,2013:29).

Psikolojiye sağladıkları önemli bir fayda da iç yaşantıların biyolojik faktörlerine yönelmeleri olmaktadır. Freud'a göre kişiliği oluşturan üç önemli yapı bulunmaktadır. Bunlar id, ego, süper egodur. İd, kişiliğin temelini oluşturmakta ve haz ilkesine göre hareket etmektedir. Aynı zamanda organizmanın ihtiyaç duyduğu enerjiyi sağlayan yapı olarak nitelendirilmektedir. Kişiliği oluşturan diğer iki yapı ise doğuştan gelmeyip belirli bir müddet sonra varlıklarını kazanmaktadırlar. Süper ego içinde bulunan çevreye ait olan sosyal kuralların benimsenmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Kişiliğin çevreyle olan ilişkilerini oluşturan kısım olmaktadır. Söz konusu ego olduğunda ise sürekli çatışma halinde olan id ve süper ego arasında bir denge görevini üstlenmektedir. Bu görevlerini yerine getirirken de enerjisini id üzerinden karşılamaktadır. Aynı zamanda hareket noktasını gerçeklik prensibi üzerine kurmaktadır. Kişilikte biyolojik kısmın yükünü id üstlenirken psikolojik kısmının yükünü ise ego üstlenmektedir. Kişiliği meydan getiren bu üçlü sistem sürekli birbirlerini karşılıklı olarak etkilemektedir. Bu faaliyet sonucunda ise insanların davranışları meydana gelmektedir. Tabi burada önemli olan nokta sağlıklı bir içsel yaşantının olması için bu üç yapının uyumlu bir karakter yapısı göstermesi olduğu söylenmektedir. Eğer ki aksi bir durum söz konusu olursa nevrotik bireyler ortaya çıktığı söylenmektedir. Freud, bireyin çocukluk yıllarına büyük önem vermekte ve psikanalistler de aynı yaklaşımı benimsemektedir. Bu görüşe göre, kişiliğin oluşumunda çocukluğun önemli bir etkisi bulunmaktadır; zira bireyin günümüzdeki davranış ve tutumları, çocukluk dönemindeki yaşantılar tarafından şekillendirilmektedir. Dolayısıyla, bu davranışların nedenlerine ulaşabilmek için çocukluk dönemine yönelik çalışmalara başvurulması gerektiği ifade edilmektedir (Baymur, 2020:318-19; Karacoşkun vd.,2013:29-30; Mehmedoğlu, 2004:53-54).

Psikanaliz ekolünün diğer bir önemli temsilcisi olan Alfred Adler'in kuramı sosyal psikolojik kuram olarak ifade edilmektedir. Adler insanlara Freud'dan farklı bir bakış açısı ile yaklaşmaktadır. Freud insanı bireysel olarak ele alıp onun kişiliği üzerinden kuramını ortaya koymaya çalışırken Alfred Adler ise insanın yalnız başına yaşamadığı gibi onu anlamak için de bireysel olarak değil içinde yaşadığı diğer insanlarla var olan ilişkisinden hareketle ele alınması gerektiğini ifade etmektedir. İnsanın bazı fiziksel ya da beceri noksanlığından dolayı insanda engel hissi oluşur ve bu da onu aşağılık hissine iter. Bu olumsuz histen kurtulmak isteyen insanın üstünlük isteğine yöneldiğini ve

böylece insanın bu ikilem arasında bir çatışma yaşadığını ifade etmektedir (Mehmedoğlu, 2004:54-55; Yağmur, 2007:17).

Psikanaliz ekolünün bir diğer önemli siması ise Analitik Psikoloji'nin isim babası olan Carl Gustav Jung'tur. Freud'un insanın yaşamaya dair var olan isteğini davranışlarının gerisinde yatan cinsel dürtü olarak isimlendirdiği libido kavramını tenkit etmekte ve onun cinsellik kökenli bir kavram değil yaşam enerjisi olduğunu ifade etmektedir. Bu enerjinin yaşamın tümünde etkin bir rol oynadığını ifade etmektedir. Yine Freud'a ait eleştirdiği diğer bir kavram olarak Ödipal karmaşa karşımıza çıkmaktadır. Burada Freud'un çocuğun anneye karşı var olan bir cinsel isteğinden bahsetmemekte bunun sadece ihtiyacın giderilmesi için ortaya çıkan bir durum olduğunu ifade etmektedir. Jung, insan zihninin bilinç, bilinçaltı ve kolektif bilinçaltı gibi üç yapıdan meydana geldiğini ve aynı zamanda insanın düşünce ve davranışlarına yön veren arketipleri olduğunu söylemektedir. Bu arketiplerin insanın var oluşundan geldiğini ve kolektif bilinçaltında mevcut olduğunu ifade etmektedir. Aynı ekolün içinde olmalarına rağmen birçok konuda Freud'dan farklı düşüncelere sahip olan Jung dine bakış açısı olarak da ona göre daha olumlu bir yaklaşımdadır (Mehmedoğlu, 2004:54-55; Yağmur, 2007:17).

Diğer ekollerde olduğu gibi, psikanalistlere yönelik de çeşitli eleştiriler yöneltilmektedir. Bu eleştirilerin başında, psikanalistlerin insanın bilinçdışıdaki faaliyetlere aşırı odaklanmaları yer almaktadır. Ayrıca, bireyin içinde bulunduğu sosyal çevreye yeterince önem vermemeleri de eleştirilmektedir. Çocukluk döneminin davranışların nedeni olarak yoğun şekilde vurgulanması ve psikanaliz içinde dahi tepki çeken cinsellik kavramına aşırı önem verilmesi, bu eleştiriler arasında öne çıkan unsurlardır. Buna rağmen, psikanalistlerin psikolojiye önemli katkılar sağladıkları kabul edilmektedir. Geliştirdikleri testler, teknikler ve kuramlar, birçok psikolog tarafından etkili bir şekilde kullanılmaktadır. Sonuç olarak, psikanaliz ekolünün psikolojiye hem konu hem de yöntem açısından önemli gelişmeler kazandırdığı ifade edilmektedir (Baymur, 2020:319-320; Karacoşkun vd.,2013:30; Şentürk, 2013:39-40).

2.2. HÜMANİST PSİKOLOJİ EKOLÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI

Hümanist psikoloji ekolünün ortaya çıkışı başlığı altında, bu ekolün felsefi temelleri ve psikoloji bilimine katkıları ele alınacaktır. Öncelikle, varoluşçu düşüncenin hümanist psikoloji üzerindeki etkileri incelenecek; ardından, ekolün kurucu isimlerinden

Abraham Maslow ve Carl Rogers'ın teorik yaklaşımları ve psikoloji alanındaki katkılarına değinilecektir.

2.2.1. Varoluşçuluğun Etkisi

Varoluşçuluk, yirminci asrın ilk çeyreğinde meydana gelen bir felsefi anlayıştır (Turna, 2024). Bu anlayışın ortaya çıkmasında etkili olan isim ise Alman bilim insanı Martin Heidegger olarak karşımıza çıkmaktadır (Erdem, 2013:260). Ex-sistere kökenli olan varoluş kavramının kelime anlamı “öne çıkmak” veya “ortaya çıkmak” olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda, varoluşçu anlayışa sahip kişiler, bireyleri durağan bir varlık olarak değil, aksine sürekli meydana gelen ve varlığını sürdüren dinamik bir süreç olarak değerlendirmektedir (May, 2022:61-62). Varoluşçuluk; bireyin mevcudiyeti, hürriyeti, mesuliyeti ve yaşamın manasını keşfetmesini esas olarak kabul eden bir fikrîsel yapı olarak tarif edilmektedir. Bu anlayışa sahip kişiler, bireyin mevcudiyetini merkezi bir konumda tutarken bu mevcudiyetin diğer tüm şeylerden daha öncelikli olduğunu ifade etmektedirler (Turna, 2024). Tüm bu ifadelerden hareketle “bireyin kendi mevcudiyetini kendisinin oluşturduğu” düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Varoluşçuluk fikri; bireyin kişisel önemini ve yaşantısında meydana gelecek durumlarla ilgili tüm kararları, sorumluluğu bizzat kendisinin alacağını yasal bir durum haline getirme düşüncesinde olduğundan tanrı inancının olmadığı bir sosyal çevrede dahi kendisine takipçi edinmiş ve tüm dünyaya açıldığı söylenmektedir (Erdem, 2013:260).

Varoluşçu düşünce akımına göre, birey hür bir düşünce yapısına sahip olmakla birlikte, bu özgürlük kapsamında tercihlerini yapmakta, normlarını belirlemekte ve ortaya koyduğu eylemlerin sorumluluğunu üstlenmektedir. Tüm bunlara ek olarak hayatın son bulması, tek kalma ve karamsarlık gibi tecrübelerle de değinen varoluşçular, bu sıkıntılar ile karşılaşan bireylerin herhangi bir endişe duymadan kendisi için yaşamın manasını ortaya koymaya çalışması gerektiğini ifade etmektedirler (Turna, 2024).

Avrupa'da ortaya çıkan bu felsefi ve edebi düşünce ekolünün zamanla psikoloji bilimine de etki ettiği ve bu alanda çeşitli izler bıraktığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda, 20. yüzyılda felsefe ve psikoloji alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve hümanist yaklaşımın temelleri güçlenmiştir. Aralarında bazı ayırım noktaları bulunmasına rağmen, varoluşçuluk ile hümanist anlayışlar benzer yaklaşımlardan beslenmekte ve bu nedenle aralarında güçlü bir ilişki kurulmaktadır. Varoluşçu

psikoloji, hümanist psikolojiyi de içine alacak şekilde daha kapsamlı bir şekilde hareket ettiğinden dolayı varoluşçu-hümanist psikoloji şeklinde isimlendirmeler de yapılmaktadır. Varoluşçu ve hümanist psikolojinin ilerlemesinde etkin rol oynayan isimler arasında Victor Frankl, Rollo May ve Abraham Maslow gibi isimler bulunmaktadır (İlk & Bilici, 2020:46-47)

Sonuç olarak, varoluşçu felsefe akımı, bireyin varoluşunun anlamı, özgür düşünce yapısının etkisi ve her bireyin eşsizliği gibi konular üzerine yaptığı çalışmalarla psikoloji alanındaki tartışmalarda önemli bir yer edinmiştir. Bu noktada psikolojide iki etkin güç olan ama bireyin özgür iradesini yok sayan Freud'cu ve davranışçı yaklaşımlara bir tepki olarak varoluşçuluk anlayışı ve temel esaslarını büyük ölçüde kabul eden psikolojinin üçüncü gücü olarak hümanist psikoloji ekolü ortaya çıkmaktadır (Aydın, 2014).

2.2.2. Abraham Maslow

Abraham Maslow, hem insancıl psikolojiyi hem de yaşamının son zamanlarında ileri sürdüğü transpersonel psikolojiyi ortaya koyan kişi olarak kabul edilmektedir. Psikolojide iki önemli güç olarak bilinen davranışçılık ve Freud'cu yaklaşımlara bir tepki olarak “üçüncü güç” şeklinde isimlendirilen hümanist psikolojiyi oluşturan ve ilerleten Maslow, psikoloji biliminin hep üst düzey bir bilim olmasını kendisine gaye edinmektedir. Sağlıktan hareketle hastalıkları izah etmeye ve bu hastalıkları iyileştirmeye uğraşmaktadır. Aynı zamanda kuramlarını, psikolojik olarak sağlam bireyleri analiz ederek oluşturmaktadır (Maslow, 2023:14; Köse & Ayten, 2013:58).

Maslow, psikolojide bireyin negatif tutum ve davranışlarına yoğunlaşmanın yanlış olduğunu savunmakta; çalışmalarını bireyin pozitif tutum ve davranışlarını dikkate alarak yürütmektedir. Bu yaklaşımıyla, psikoloji alanında önemli bir yer tutan “pozitif psikoloji” anlayışının kurucuları arasında kabul edilmektedir. Psikolojide var olduğunu düşündüğü yanlışları tenkit etmeye devam eden Maslow, psikologların yapmış olduğu incelemelerde “değerleri” yok saymalarını hata olarak ifade etmektedir (Maslow, 2023:7; Köse & Ayten, 2013:58).

Bireyin yaratılışı itibari ile iyi bir varlık olduğunu defaten dile getiren Maslow'a göre bireyde doğuştan gelen gizil güçleri en ideal şekilde ortaya koyabilme isteği ve kudreti

mevcuttur. Maslow, bireylerin hayatlarını devam ettirebilmesi adına bir nevi hayat amacı olarak nitelendirdiği çeşitli gereksinimlerinin olduğunu ifade etmektedir. Bu gereksinimlerin ise kendi içinde belirli basamaklara ayrıldığını söylemektedir. En alt basamakta bulunan gereksinim giderildiğinde bir sonraki basamakta bulunan gereksinim giderilme pozisyonuna geçmektedir. Böylece Maslow'un piramit şeklinde tasarladığı bu gereksinimler hiyerarşisi, alt basamaktan başlanarak piramidin zirvesinde yer alan en üst basamağa kadar kademeli olarak karşılanmaktadır. Eğer ki bir basamaktaki gereksinimin karşılanmasında sorun meydana gelirse sonraki gereksinimin karşılanması da mümkün olmamaktadır. İhtiyaçlar hiyerarşisi olarak isimlendirdiği bu gereksinimler; fizyolojik ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyacı, ait olma ve sevgi ihtiyacı, saygı ihtiyacı ve kendini gerçekleştirme olarak en alt basamaktan en üst basamağa doğru sıralanmaktadır (Maslow, 2023:7-8; Köse & Ayten, 2013:58-59).

Maslow, kendini gerçekleştirmiş bireyin herhangi bir Tanrı inancının olup olmamasına bakılmaksızın onun dindar bir birey olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu söylemine gerekçe olarak ise kendini gerçekleştirme davranışında bulunan bireylerin kabul ettikleri erdemler dinlerin kusursuz olarak kabul ettikleri faziletler olduğunu söylemektedir. Bu bireyleri "Tanrı'nın yolunda yürüyen bireyler" olarak nitelemektedir (Köse & Ayten, 2013:60). Aynı zamanda varlık değerleri şeklinde ifade ettiği iyi olmak, dürüstlük, adil olmak, nüktedanlık vb. tutumların dini bir özellik içerdiğini söylemektedir. Bu varlık değerlerini en güzel biçimde kişiliğinde taşıyan kişilerin de aynı kendini gerçekleştiren kişilerde olduğu gibi dindar olduğunu ifade etmektedir. Çünkü hem bu varlık değerlerine sahip olmak ve eyleme dökmek hem de kendini gerçekleştirmiş bireylerin özellikleri bizzat dinlerin faziletleri ile benzerlik göstermektedir (Köse & Ayten, 2013:61).

Yaratıcı ve din başlıklarını da ele alan Maslow, bu durumları bireyin biyolojik sistemi ile alakalı olarak ifade etmektedir. Buradan hareketle din bireyin tabiatında mevcuttur ve metafiziksel bir mana çıkarılmamaktadır. Yaratıcı ise aşkın bir varlık olarak ifade edilmemektedir. Aynı zamanda dinin herhangi bir topluluğa nispet edilmemesi ve bazı ayinlerle kısıtlanmaması gerektiği düşüncesinden hareketle kurumsal dini reddederek bireysel dini ön plana çıkarmaktadır (Köse & Ayten, 2013:60).

Maslow, ortaya koymuş olduğu ihtiyaçlar hiyerarşisi bağlamında bir bireyin ulaşabileceği son nokta olarak kendini gerçekleştirmeyi işaret etmekteyken zamanla bu düşüncesinde gelişme ve değişim yaşayarak bireyin daha da ileriye geçebileceğini ifade etmektedir. Transpersonel psikoloji olarak ifade ettiği bu aşamada birey yaşamın derin manasının farkına varmaktadır. Evrensel bir dimağa erişmektedir. Evrenle tek bir parça haline gelerek mukaddes bir yaşama sahip olacağını söylemektedir (Köse & Ayten, 2013:61).

Sonuç olarak; Maslow, yönetsel olarak aktif bir kuram meydana getirmekte ve ortaya koyduğu çalışmalar itibarıyla de bir nevi kendini gerçekleştirme aşaması içinde bulunmaktadır. Düşüncelerini hiçbir şekilde değişmez olarak görmeyerek devamlı düşüncelerini geliştirme uğraşında olmuştur. Bilimin belirlediği kapsam içinde kalmayarak bireyüstüne eğilerek psikolojide farklı bir bakış açısı ortaya koymuştur. Tüm bu çaba ve gayretlerini daima öne sürdüğü “psikolojiyi bulunduğu konumdan daha üst bir konuma çıkarma” gayesi için yapmakta ve kendisinden sonra bu kapsamda emek verecek kişiler için adeta bir meşale gibi yollarına ışık olacak faydalar göstermiştir. Özetle hem kendini gerçekleştirmiş hem de psikolojinin ilerlemesine önemli katkılarda bulunmuştur (Köse & Ayten, 2013:61).

2.2.3. Carl Rogers

Danışan merkezli terapi şeklinde tanınan psikolojik tedavi anlayışıyla şöhret sahibi olan Carl Rogers, bu tedavi seansları esnasında erişim sağladığı bilgiler ışığında kişilik kuramını ortaya koymuştur. Rogers'ın kuramı Maslow'da var olan kendini gerçekleştirme gereksinimine benzer özellikte bir güdü sağlayıcı unsurdan hareketle varlık bulmaktadır. Lakin Maslow ile Rogers yaklaşımları arasında değişiklik bulunmakta olup Rogers, Maslow gibi fikirlerini oluştururken tamamen ruhsal anlamda sağlam bireyler üzerinden hareket etmeyip bunun aksine üniversitede bulunan terapi ofislerine sağlık bulmak için gelen kişiler üzerinde yapılan danışan merkezli terapiler sayesinde gerçekleştirmiştir (Schultz, 2007:678).

Ortaya koyduğu tedavinin adından hareketle, Rogers'ın bireyin karakteri ile ilgili görüşleri anlaşılabilir. Uygulanan bu terapi sürecinde, gelişim aşamasındaki sorumluluğun danışandan ziyade terapisti taşıdığı ifade edilmektedir. Rogers, bireyin düşünce ve davranışlarını, akıl ve mantık çerçevesinde, tercih edilenden tercih

edilmeyene doğru yönlendirebileceğini savunmaktadır. Psikanaliz yaklaşımında olduğu gibi, bireyin düşünce ve eylemlerinin sürekli olarak bilinçdışı güçler ve çocukluk dönemindeki deneyimler tarafından belirlendiği fikrine katılmamaktadır. Aksine, bireyin karakterinin içinde bulunduğu zamana ve bunu nasıl algıladığına bağlı olarak şekillendiğini düşünmektedir (Schultz, 2007:678).

Rogers'a göre, bireyin benliğini harekete geçiren en önemli dürtü kendini gerçekleştirme arzusudur. Ayrıca, bu dürtünün bireyin tabiatında var olduğunu, ancak çocukluk dönemindeki yaşantılar ve öğrenmeler doğrultusunda olumlu veya olumsuz biçimde şekillendiğini belirtmektedir. Bireyin karakter yapısının gelişim göstermesinde anne ile çocuk arasındaki bağın çok değerli olduğuna dikkat çekmektedir. Rogers'ın koşulsuz sevgi olarak ifade ettiği bir annenin çocuğunun sevgi gereksinimini gidermesiyle birey başarılı bir benlik gelişimi içerisinde bulunacaktır. Ama bu durumun aksine anne sevgi davranışını bireye belirli seçilmiş eylemleri karşılığında gösterecek olursa birey bu durumu kendi içinde özümseyip ona göre kendince erdemler ortaya koyacaktır. Böylece birey yalnızca bazı şartlarda kıymetini fark edebileceği gibi annesinin istemediği eylemlerden de uzak duracaktır. Bu şekilde de birey tam anlamı ile sağlam bir karakter yapısına sahip olamamaktadır. Bundan dolayı Rogers, sağlam bir ruh haline sahip olabilmek için öncelikli olarak gerekli olan şeyin küçüklük yıllarında anneden koşulsuz sevgi gereksiniminin tam anlamı ile giderilmiş olmasını söylemektedir. Bireyin sadece bu şekilde kendini gerçekleştirme durumuna geçebileceğini belirtmektedir (Schultz, 2007:680). Rogers, karakter gelişimini tam manasıyla geliştiren bireyi kendini gerçekleştirmiş şeklinde değil de kendini gerçekleştirmekte olan birey şeklinde nitelendirmektedir. Burada dikkat çektiği nokta bireyin karakter gelişiminin bir süreklilik arz ettiğidir (Schultz, 2007:681).

Sonuç olarak, Rogers'ın geliştirdiği danışan merkezli terapi yaklaşımı, psikoloji alanında önemli bir yer edinmiştir. Benlik kuramı, bilhassa benlik kavramının değerine vurgu yapması gayet pozitif bir karşılık bulmuştur (Schultz, 2007:681).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1.HÜMANİST PSİKOLOJİ EKOLÜ VE DİN

1960'lı yılların başında Amerika Birleşik Devletleri'nde "hümanist psikoloji" ya da "üçüncü güç" olarak adlandırılan yeni bir psikolojik yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu yeni yaklaşım, kendinden önceki neo-davranışçı ve neo-Freudyen yaklaşımlarda olduğu gibi önceki kuramların güncellenmiş bir versiyonu olma iddiası taşımamaktadır (Schultz, 2007:668; Karacoşkun vd.,2013:30; Aydın, 2014; Yağmur, 2007:17; Baymur, 2020:322). Aksine, psikoloji bilimi içerisinde "birinci güç" olarak davranışçılık ve "ikinci güç" olarak psikanalitik yaklaşımın ardından "üçüncü güç" olarak nitelendirilen hümanist psikoloji, bu iki ekole alternatif bir anlayış olarak şekillenmiştir. Hümanist psikoloji, temel ilkelerini oluştururken Gestalt psikolojisinden ve insan merkezli çeşitli felsefi yaklaşımlardan etkilenmiştir. Bu ekolün öncülerinden bazıları Carl Rogers, Abraham Maslow, Jean-Paul Sartre, Ludwig Binswanger, Viktor Frankl ve Charlotte Bühler'dir (Baymur, 2020:322; Karacoşkun vd.,2013:30; Aydın, 2014; Yağmur, 2007: 17).

Hümanist-varoluşçu psikoloji olarak da adlandırılan bu yaklaşımın öncüleri, insanın karmaşık bir varlık olduğunu ve kendi içinde anlamlı ve değerli bir yapıya sahip bulunduğunu savunmuşlardır. Bu ekol, önceki psikolojik yaklaşımların insanı yalnızca dış çevresel uyarıcılara tepki veren bir varlık olarak görmelerine karşı eleştirel bir tutum sergilemiştir (Baymur, 2020:322; Karacoşkun vd.,2013:30; Aydın, 2014; Yağmur, 2007: 17-18). Hümanist psikoloji, bireyin doğasına ilişkin yaptığı değerlendirmelerde davranışçı yaklaşımı suni, sınırlı ve gerçeklikten uzak olarak nitelendirmiştir. Yalnızca gözlemlenebilir davranışlara odaklanmanın, bireyi hayvanlar ve makinelerle aynı düzlemde ele almak anlamına geldiği ve bu yaklaşımın insanın özgünlüğünü göz ardı ettiği ileri sürülmektedir. Aynı şekilde, insan davranışlarının neden-sonuç ilişkisi bağlamında değerlendirilmesine ve bireyin yalnızca fiziksel çevreden gelen uyarılara verdiği tepkilerle açıklanmasına da karşı çıkmaktadır. Bu noktada, deneysel ortamlardaki farelerden farklı olarak insanın daha kompleks bir yapıya sahip olduğu ve bu nedenle fareler üzerinden yapılan deneylerle insan davranışlarına dair genellemelerde bulunulamayacağı savunulmaktadır. Hümanist yaklaşımın eleştirileri sadece davranışçılara yönelik değil; bilinç olgusunu göz ardı eden psikanalitik

yaklaşımlara da yöneliktir (Schultz, 2007:670; Baymur, 2020:322; Aydın, 2014; Yağmur, 2007:17).

Hümanist psikoloji ile diğer psikoloji ekolleri arasındaki temel farklılık, insan doğasına dair yaklaşımlarında ortaya çıkmaktadır. Davranışçı ve psikanalitik yaklaşımlar, bireyi özgür iradeden yoksun, yalnızca dış uyaranlara veya bastırılmış dürtülere tepki veren bir yapı olarak değerlendirmektedir. Psikanalitik yaklaşım, davranışçılığa nazaran daha az indirgemeci olsa da insan davranışlarını çocukluk deneyimlerine ve bastırılmış cinsellik-saldırganlık dürtülerine dayandırma noktasında benzerlik göstermektedir. Buna karşın, hümanist psikoloji insanı özgür, iradeli ve kendine özgü bir varlık olarak ele almakta; bireyin davranışlarının nedenini kendi öz varlığında aramaktadır (Baymur, 2020:322; Aydın, 2014; Yağmur, 2007:17). Psikolojinin temel amacının insanı anlamak olduğu gerçeğinden hareketle, bireyin davranışlarını kontrol altına almak değil; özgün ve baskıdan uzak biçimde gelişimine katkı sunmak esas hedef olarak belirlenmelidir (Baymur, 2020:322-323; Karacoşkun vd.,2013:30; Aydın, 2014; Yağmur, 2007:17-18).

Davranışçılık ekolü bilimsel bir çalışmanın geçerli olabilmesi için üç temel kıstas ileri sürmektedir: tasvir edebilme, öngörülebilir bulunabilme ve davranışları denetim altına alabilme. Hümanist yaklaşım ise, bu kriterlerin pozitif bilimlerde geçerli olmasının doğal olduğunu kabul etmekle birlikte, insanı anlamaya odaklanan psikoloji gibi bir alanda bu kıstasların bütünüyle uygulanmasının uygun olmadığını savunmaktadır. Tasvir ve öngörü kriterlerinin bilimsel çalışmalar açısından değerli olduğu kabul edilse de, insan davranışlarının denetimi noktasında etik ve felsefi sorunların ortaya çıktığı belirtilmektedir (Baymur, 2020:322-323; Aydın, 2014).

Skinner gibi davranışçı kuramcılar ise bu eleştirileri reddetmektedir. Skinner'a göre özgürlük, henüz keşfedilmemiş çevresel faktörlerin etkisi olarak algılanan bir hayaldir. İnsan davranışlarının denetim altına alınması gerektiğini savunan Skinner, bireylerin geleceğini bilinmeyen etkenlere bırakmak yerine, denetimli ortamlarda yönlendirilmesini savunmaktadır (Baymur, 2020:323; Aydın, 2014). Bu görüşler, Carl Rogers ve diğer hümanist psikologlar tarafından otoriter rejimlere zemin hazırlayabileceği gerekçesiyle sert biçimde eleştirilmiştir. Çünkü bu yaklaşım, insanların refahını göz ardı ederek onları denetim altında tutmayı meşrulaştırmaktadır (Baymur, 2020:323-24; Aydın, 2014).

Hümanist psikologlar, oluşturulacak denetim sistemlerinin hangi kriterlere göre şekilleneceği, bu kriterlerin doğruluk ölçütlerinin ne olacağı ve bu ölçütlerin kim tarafından belirleneceği gibi temel sorunları gündeme getirerek bu anlayışı eleştirmektedir. Onlara göre bilim bir araç olup, psikolojideki asıl amaç insanı anlamaktır. Ancak bu yapılırken de deneysel temeli olmayan bilgilerden ve dogmatik yaklaşımlardan uzak durulması gerektiği ifade edilmektedir. Hümanist psikoloji, bireyin potansiyelini ortaya çıkararak daha üretken, bağımsız ve anlamlı bir yaşam sürebilmesini teşvik etmeyi hedeflemektedir (Baymur, 2020:323-24; Aydın, 2014).

Varoluşçuluğun birçok ilkesini benimseyen hümanist psikologlara göre insan, kozmos içerisindeki en değerli varlıktır. İnsan; düşünebilen, irade sahibi olan, geçmiş ve gelecek ile ilişki kurabilen ve yaşamı salt dünyadaki hazlarla sınırlı olmayan bir varlıktır. Bu özellikleri sayesinde diğer canlılardan ayrılır ve daha ayrıcalıklı bir yere sahiptir (Baymur, 2020:325; Aydın, 2014).

Hümanist psikoloji ekolünün kurucu ismi olan Abraham Maslow'a göre birey doğuştan itibaren bazı potansiyellerle donatılmıştır. Bu potansiyellerin en üst noktası ise "kendini gerçekleştirme"dir. Maslow'a göre birey, yaşamına anlam katmak ve değer üretmek amacıyla bu potansiyelini ortaya çıkarmalıdır. Maslow'un sağlıklı birey tanımında şu özellikler yer almaktadır:

- Gerçeklerle yüzleşmekten kaçınmaz.
- Kendini, diğer bireyleri ve çevresini olduğu gibi kabul eder.
- Samimiyet ve içtenlik gösterir.
- Üretken, çalışkan ve toplumsal fayda odaklıdır.
- Hayatını başkalarının yönlendirmesine bırakmadan kendi kararlarını alır.
- Sıklıkla "zirve deneyimler" yaşar (Yağmur, 2007:17-18; Aydın, 2014).

Hümanist yaklaşıma göre insan, herhangi bir sistemin veya yapının aracı olarak değil; başlı başına bir amaç olarak değerlendirilmelidir. Her birey, özgün düşünce ve eğilimlere sahip "biricik" bir varlıktır. Bu nedenle birey, potansiyelini gerçekleştirmek, bağımsızlığını sürdürmek ve kendi iradesi doğrultusunda yaşamını şekillendirmek

istemektedir. Yaşamına anlam katmak ve daha yaşanabilir bir dünya inşa etmek bireyin kendi elindedir. Hümanist psikoloji, bireyin çevresel sınırlamalara maruz kalabileceğini kabul etmekle birlikte, insan davranışlarının kesin sınırlarla belirlenemeyeceğini savunmaktadır (Baymur, 2020:325; Aydın, 2014).

Bu anlayışa göre birey için geçmişten ve gelecekteki ziyade, yaşanan “şu an” esas öneme sahiptir. Çünkü geçmiş değiştirilemez, gelecek ise belirsizdir. Bu nedenle birey için en gerçek zaman dilimi yaşamakta olan andır (Baymur, 2020:326; Aydın, 2014).

Hümanist psikoloji, yöntem olarak fenomenolojiyi benimsemektedir. Bu yöntemde birey, çevresini kendi dikkat süzgecinden geçirerek algılar ve bu algılar doğrultusunda davranış geliştirir. Bu süreçte bireyin ilgisi, yaşantıları ve içsel dinamikleri belirleyici olmaktadır. Hümanist psikologlar, davranışçıların bu içsel süreçleri ihmal etmelerini eleştirmektedir. Onlara göre, bir davranışın gerçek anlamı ancak o davranışı gerçekleştiren bireyin bakış açısıyla değerlendirildiğinde anlaşılabilir. Dolayısıyla, bireyin iç dünyasını tanımak ve onun penceresinden çevreyi değerlendirmek gerekmektedir (Baymur, 2020:326; Aydın, 2014).

Fenomenal alan, bireyin herhangi bir zaman diliminde kendini ve çevresini özel biçimde algılayış biçimini ifade eder. Bu alan, gerçekliğe dayalı, dinamik ve değişime açık bir yapıya sahiptir. Fenomenal alana ulaşmak, bireyi daha iyi tanımak ve davranışlarını öngörmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, bireyi anlamının temel yolu onun içsel dünyasına ulaşmaktan geçmekte; bu da içe bakış ve empati teknikleriyle mümkün olabilmektedir. Son dönemlerde felsefeden uzaklaşma eğiliminde olan psikoloji bilimi, hümanist psikoloji ekolünün varoluşçu ve fenomenolojik yaklaşımları benimsemesiyle yeniden felsefi temellere yönelmiş ve psikoloji-felsefe yaklaşımına katkı sağlamıştır (Baymur, 2020:326-27; Aydın, 2014).

1960 yılının başlarında Amerika’da hümanist psikoloji veya üçüncü güç şeklinde nitelendirilen yeni bir oluşum ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Bu yeni oluşum, daha önce varlık gösteren yeni-davranışçı ve yeni-Freudcu hareketlerindeki gibi kendinden önce var olan akımların güncellenmiş bir hali olarak ortaya çıkma düşüncesine sahip değildir (Schultz, 2007:668; Karacoşkun vd.,2013:30; Aydın, 2014; Yağmur, 2007:17;

Baymur, 2020:322). Bu yeni oluşumun düşüncesi birinci ve ikinci güç olarak nitelendirilen ve psikoloji bilimi içinde önemli ağırlığı bulunan davranışçılık ile psikanaliz ekollerine rağbet edecek üçüncü güç olarak nitelendirilen “hümanist psikoloji ekolü” olarak ortaya çıkmaktadır. Günümüze yakın bir dönemde ortaya çıkan hümanist psikoloji ekolü temel prensiplerini belirlerken çoğunlukla gestalt ekolünü ve insanı temel alan çeşitli felsefi düşünceleri dikkate aldığı ifade edilmektedir. Bu psikoloji ekolünü savunan önemli isimler ise: Rogers, Maslow, Sartr, Binswagner, Frankl, Charlotte Bühler olarak karşımıza çıkmaktadır (Baymur, 2020:322; Karacoşkun vd.,2013:30; Aydın, 2014; Yağmur, 2007: 17).

Öncülüğünü Abraham Maslow, Carl Rogers, Victor Frankl, Erich Fromm, Rollo May gibi önemli isimlerin yapmış olduğu Hümanistik-Varoluşçu psikoloji ekolü insanın kompleks bir yapıda olup kendi içinde değerli ve anlamlı bir yapısının olduğunu ifade etmektedir. Daha önce de bahsetmiş olduğumuz kendisinden önce ortaya çıkan diğer psikoloji ekollerinin insanı basit bir şekilde ve sadece çevreden gelen uyarıcılara tepki veren bir yapıda olduğuna dair fikirlerine tepki olarak ortaya çıkmaktadır (Baymur, 2020:322; Karacoşkun vd.,2013:30; Aydın, 2014; Yağmur, 2007: 17-18). Hümanist psikoloji bireyin tabiatı ile ilgili incelemelerine istinaden davranışçılığı kısıtlı, suni ve izole edilmiş bir anlayış şeklinde nitelendirmektedir. Yalnızca gözlenebilir eylemlerden hareket etmenin, bireyleri, hayvanlar ve makineler ile aynı seviyede kabul edildiği ve böyle yaparak da onların insan olma gerçekliğini yok saydıkları fikrini savunmaktadır. Bireyleri neden sonuç bağlamında incelenmesinin ve fiziksel ortamından gelen hareket ettiricilere yönelik karşılık verdiği biçimindeki söylemleri de reddetmektedir. Bunun da ötesinde bireyin deney ortamlarındaki farelerden daha donanımlı olarak kabul edilmesinden dolayı onların fareler üzerinde yapılacak incelemelerle objektif çıkarımlarda bulunulamayacağı ve U-T bağlantısıyla bireyin yapısının açıklanmayacağı düşüncesinde olduğu ifade edilmektedir. Hümanist psikolojinin eleştirisi okları yalnızca davranışçılara yönelik olmayıp aynı zamanda bilincin etkisini önemsemeyen psikanalist akım da bu eleştirilerden nasibini almaktadır (Schultz, 2007:670; Baymur, 2020:322; Aydın, 2014; Yağmur, 2007:17). Hümanist psikoloji ekolünün insana dair yaklaşımı ile diğer ekollerin insana dair yaklaşımları farklılıklar göstermektedir. Davranışçılar ve psikanalistler insanın özgür, bağımsız yapısını ve iradesini yok sayarak sadece dışarıdan gelen uyarıcılara ya da bastırılan duygulara tepki veren bir yapıda ele almaktadırlar.

Psikanalistler bu noktada davranışçılar kadar basite indirgemeseler de onlardan çok da farklı bir tutuma sahip olmadıkları ifade edilmektedir. İnsanın davranışlarının nedenlerini onların çocukluklarında, kişiliklerinin yapısını oluşturduğu düşündüğü cinsellik ve saldırganlık dürtülerine bağlamaktadırlar. Hümanist psikoloji ise bu tarz insanın kompleks yapısını ve özgürlüğünü yok sayan düşüncelerden uzak, bireyi merkeze almakta aynı zamanda davranışlarının nedenini kendi özgün varlığında bulmaya yönelik bir yapıya sahiptir (Baymur, 2020:322; Aydın, 2014; Yağmur, 2007:17). Nasıl ki psikolojinin asıl amacı insanı anlamaksa insanın kendi yapmış olduğu davranışları da etki altına almak bir amaç olmamalı aksine psikolojinin desteği ile bireyin davranışlarının daha baskısız ve tesirden uzak bir şekilde özgün hale gelmesini sağlamanın amaçlanması gerektiği ifade edilmektedir (Baymur, 2020:322-323; Karacoşkun vd.,2013:30; Aydın, 2014; Yağmur, 2007:17-18).

Davranışçılık ekolüne göre yapılan bir çalışmanın bilimsel olarak ele alınabilmesi için tasvir edebilme, mevcut birikimden hareketle bilmediğimiz durumlar hakkında öngörülebilir bulunabilme ve denetim altına alma şeklinde üç kriter öne sürmektedirler. Hümanistler ise bu duruma pozitif bilimlerde yapılan çalışmalarda bu üç kriterin aranması gayet doğal lakin temel uğraşı insanı anlamak olan psikolojide üç kriterin aranmasının yersiz olduğu şeklinde eleştirmektedirler. Pozitif bilimlerin bu üç kriter ışığında yapmış oldukları çalışmalarla insanlar için önemli bilgiler elde edip gelişmelerine fayda sağladıkları ifade edilmektedir. Lakin her alanda bu tarz bir durumun söz konusu olmadığı ifade edilmektedir (Baymur, 2020:322; Aydın, 2014).

İlk iki kritere dair karşı çıkış pek olmamakta hatta bilimsel çalışmalar için gerekli olduğu yönünde açıklamalar yapılmakla birlikte üçüncü durum söz konusu olduğunda çalışma alanı insanlar olan psikoloji biliminde ciddi sıkıntılara yol açmaktadır. Nitekim insanın davranışlarını tasvir etmek onun daha net ifade edilmesini sağlamakta aynı şekilde ikinci kritere bakıldığında ise bireyin şu an ki durumlarına bakarak geleceğine dair tahminlerde bulunmak yine faydalı bir olay olarak ele alınmaktadır. Lakin söz konusu insan davranışlarının denetimine geldiğinde ise sıkıntı ortaya çıkmakta çünkü çok öteden beri özerkliği ve hür davranışlar sergileyebilmek için yoğun mücadeleler veren insanın davranışlarını denetim altına almak zıt bir görüntü ortaya çıkarmaktadır (Baymur, 2020:322-323; Aydın, 2014).

Davranışçılık ekolünün simge isimlerinden birisi olan Skinner'a göre hümanistlerin sorun olarak algıladığı üçüncü kriter bir problem teşkil etmemektedir. Ona göre nedensellik ilkesine göre hareket edilmeli, var olan yaşam şartları dikkate alınmalı ve hayal olarak ifade ettiği özgürlüğün olmadığını ifade etmektedir. Özgürlük olarak adlandırılan durumu henüz bulunmamış çevresel faktörlerden görüldüğünü söylemektedir. Skinner insanların denetim altına alınmasının onlar için faydalı olduğunu söylemekte ve bu durumu insanların geleceklelerini bilmediği dış etkenlere bırakmaktansa onun etrafını farkında olunan denetimli bir ortamda davranışlarına etki etmek daha faydalı şeklinde ifade etmektedir (Baymur, 2020:323; Aydın, 2014).

Skinner'ın ortaya atmış olduğu bu toplumsal denetim uygulaması özellikle Rogers ile diğer Hümanist psikologların da tenkitine maruz kalmaktadır. Bu uygulamada ülke yönetimlerinin insanları denetim altına alarak onların zarar görmelerine rağmen bundan fayda sağlayacaklarını göz ardı ettiklerini ifade etmektedirler. Çünkü yönetimde daima insanlarla ilgili güzel düşüncelere sahip yöneticiler olmayabilir şeklinde söylenmektedir (Baymur, 2020:323-24; Aydın, 2014).

Ayrıca hümanistlerin üzerinde önemle durduğu diğer bir sıkıntılı durum da oluşturulacak toplumsal denetim sistemi nasıl kriterlere göre çalışacak olmasıdır. Oluşturulacak olan sistemin doğru veya yanlışlığı nasıl, kime ve neye göre belirlenecek şeklinde eleştirilmektedir. Yine hümanistlerin davranışçıları eleştirdiği diğer bir konu da tek gayelerinin bilim olması şeklinde açıklanmaktadır. Hümanistlere göre bilim sadece araç olmalıdır çünkü psikolojide asıl gaye insanın kendisi ve onu anlamaktır. Tabi bu noktada da uyarıda bulunan hümanistler insanı anlamaya çalışırken de hiçbir şekilde deneysel olmayan bilgilerden ve saplantılı fikirlerden uzak durmak gerektiğini söylemektedirler. Hümanistler de psikolojide meydana gelen gelişmeler sayesinde insanın ilerleme sağlayacağı düşüncesini savunmaktadır. Lakin bu durum gerçekleşirken davranışçılarda olduğu gibi insanı toplumsal denetim sistemi içine almak yerine psikolojinin geliştirdiği prensipler ışığında insana özel bir yer ayırarak onun bağımsızlığına, kendiliğindenliğine ve üretkenliğine dair faydalı durumlar oluşturarak yapılması gerektiği ifade edilmektedir (Baymur, 2020:323-24; Aydın, 2014).

Varoluşçuluk fikir ve ilkelerini çoğunlukla kabul etmekte olan hümanistlere göre insan kozmosun en kıymetli canlısı olarak nitelendirilmektedir. Bu söylemi şu sözlerle

geliştirmektedirler: İnsan; diğer yaşayan varlıklar içinde zihnini kullanabilen, düşünme yeteneğine sahip, iradeli, etrafında ve kendisinde meydana gelen değişimlerin farkında olabilen bir varlıktır. Geçmiş ve geleceğe dair etkileşimde bulunabilen yani işi sadece bu dünyada yaşamak olmayıp farklı gayelere sahip olan insan bu özellikleri sayesinde diğer varlıklardan ayrı ve daha özel bir yere sahiptir (Baymur, 2020:325; Aydın, 2014).

Hümanistik psikoloji ekolünün ilk ve en önemli ismi olan Abraham Maslow'a göre birey kendi var oluşuyla birlikte çeşitli özelliklerle donatılmış bir halde bulunmaktadır. Bu özelliklerin en zirvesi ise "kendini gerçekleştirme" dir. Birey hayatına anlam ve değer kazandırabilmek için kendinde var olan bu potansiyeli açığa çıkarması gerekmekte ve açığa çıkarabildiği oranda da hayatına anlam ve değer kazandırabilmekte olduğunu söylemektedir. Ayrıca sağlıklı bir halde bulunan insanın özelliklerine de değinen Maslow bu özellikleri şöyle sıralamaktadır:

- Hayattaki gerçeklerle yüzleşmekten çekinmez.
- Kendini, diğer bireyleri ve içinde yaşamış olduğu durumları gerçek şekliyle kabul eder, bunlarla başa çıkmayı öğrenir.
- Samimi davranışlar sergiler.
- Üretken ve çalışkan olup tüm insanların faydasını, mutluluğunu ister.
- Kimseye göre hareket etmeyip, kendi hayatına yön verir.
- Sıklıkla zirve tecrübeler yaşar (Yağmur, 2007:17-18; Aydın, 2014).

Hümanist psikolojiye göre insan asla herhangi bir sosyal yapının ya da organizasyonun vasıtası olarak düşünülmemeli aksine insanın kendisi bir amaç olarak ele alınmalıdır. Çünkü bütün insanlar içlerinde ilerleme gösterecek sınırsız potansiyelle bu varlık âleminde mevcudiyetini sürdürmekte olup her bireyin kendine ait özel fikirleriyle arzu ve hevesleriyle "biricik" bir yapıya sahiptir. İnsan kendi potansiyelini açığa çıkarmak, bağımsızlığını ve özel yapısını sürdürmek aynı zamanda kimsenin baskı ve zorlaması olmadan içinden geldiği şekilde davranışlarda bulunmak istemektedir. Yaşamında kendince manalar aramak ve daha yaşanılır bir ortam hazırlamak tamamen onun kontrolünde olduğu ifade edilmektedir. Hümanist psikoloji ekolüne göre birey tüm

bunları yaparken çevre tarafından bazı kısıtlamalarla karşılaşabileceğini ancak asla insanın davranışlarını sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş bir kalıp içine konmayacağını savunmaktadır (Baymur, 2020:325; Aydın, 2014).

Hümanist anlayışa göre birey için gelecek ve geçmişten ziyade asıl önemli olan şey içinde yaşanan “şu an” kavramıdır. Çünkü geçmiş dediğimiz zaman kavramı yaşanılıp bitmiş olaylar ile dolu olduğu için geri getirilmesi mümkün olmayan şeylerdir. Gelecek ise daha yaşanmamış insana nasıl olarak sunacağı bilinmeyen bir zaman kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu bilgiler ışığında insan için en önemli olan zaman anı yaşadığı “şu an” diye nitelendirdiği an tek gerçek olarak ifade edilmektedir (Baymur, 2020:326; Aydın, 2014).

Hümanist psikolojide yöntem olarak fenomenoloji kullanılmaktadır. Bu yönetime göre birey çevresinde bulunanları kendi dikkatlerine göre fark eder ve bu durum üzerinden nasıl hareket edeceğini belirlemektedir. Dikkat sürecinde bireyin ilgisi, yaşanmışlıkları vb. içsel dinamikleri etkili bir konumda yer almaktadır. Hümanistler tam bu noktada davranışçuların insanın bu iç dinamiklerini dikkate almadan onu adeta bir nesne gibi ele alıp davranışlarına dair saptamalar yaptıkları ve bu davranışlarını denetleyebilme düşünceleri geliştirdikleri için yine tenkit etmektedirler. Çünkü onlara göre bir davranışın mahiyetini ancak o davranışı gerçekleştiren kişinin yaklaştığı gibi yaklaşıp anlayabileceğini ifade etmektedirler. Yani bir insanı anlamak onun içsel yaşantısını keşfetmekle ve çevreye onun penceresinden bakmakla imkanı hale gelmektedir (Baymur, 2020:326; Aydın, 2014).

Buradan hareketle fenomenal alanın tanımı yapılacak olursa kişi rastgele bir zamanda varlığını ve etrafını kendine özel algılama şekline denmektedir. Bu tarz bir algılama tamamen gerçeklikten oluşmaktadır. Bu alan sürükleyici, değişken ve aynı zamanda yeni organizasyonlara açık olduğundan birey de daima bir yenilenme içinde bulunmaktadır. Bireyin davranışlarını etkileyen fenomenal alanına eriştiğimizde onu daha iyi tanımakta ve onunla ilgili tahminlerde bulunulmaktadır.

Sonuç olarak insanı daha iyi anlama gayesiyle hareket etmek isteniyorsa onun iç dünyasına erişmek gerekmekte ve bunu yapabilmek için de içe bakış ile empati tekniklerine hâkim olmak gerekmektedir. Son yıllarda yaşanan gelişmelerle birlikte

felsefeden tamamıyla ayrılma girişiminde bulunan psikolojiyi varoluşçuluk ile fenomenci felsefi görüşlerini benimsemesiyle üçüncü güç olarak psikoloji sahnesinde önemli bir yer edinen hümanist psikoloji ekolü psikoloji-felsefe yaklaşımını tekrar başlatmaktadır (Baymur, 2020:326-27; Aydın, 2014).

Bu araştırmanın üçüncü bölümü iki alt başlıktan oluşmaktadır. Üçüncü bölümün ilk alt başlığında hümanist psikologların dine yaklaşımları ile ilgili bilgiler ele alınmaktadır. Çalışmanın amacına hizmet etmesi bakımından hümanist psikologlardan Rollo May ile Erich Fromm ele alınmaktadır. Bu iki ismin hayatı, dine yaklaşımı, dindarlık anlayışı ve Tanrı tasavvurlarına detaylı olarak değinilmiştir. Bu bölümün ikinci alt başlığında ise hümanist psikologlardan ele aldığımız Rollo May ve Erich Fromm'un dine yaklaşımlarının karşılaştırmalı analizi ile ilgili bilgiler ele alınmaktadır.

3.2. HÜMANİST PSİKOLOGLARIN DİNE YAKLAŞIMI

3.2.1. Rollo May

Ruhbilimcilerin düşünce yapıları ile yaşam hikâyeleri arasında bağlantılar bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak da bu alanda ön planda olan ruhbilimcilerin geçmişleriyle ilgili yapılan araştırmalar sonucunda geçmiş yaşantılarının ortaya attıkları teorilerini etkilediği ifade edilmektedir. Bu durum psikoloji dünyasında önemli bir isim haline gelmiş olan Rollo May için de söz konusudur. Gerekli çalışmalar sonucunda geçmiş yaşantıları ile kuramları arasında bağlantılar olduğu ifade edilmektedir. Bundan dolayı daha sonra üzerinde durulacak olan Rollo May'in dine bakış açısını daha net ifade edebilmek ve anlaşılabilirliğini sağlamak adına öncelikle hayatı incelenecektir (Çetin, 2019:21).

3.2.1.1. Rollo May'in Hayatı

Psikoloji literatüründe "Rollo May" ismiyle tanınan düşünürün tam adı Rollo Reese May'dir. 21 Nisan 1909 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nin Ohio eyaletinde dünyaya gelmiştir. Orta sınıfa mensup bir ailenin çocuğu olan May'in adı, ailesinin Jacob Abbot'un "Hıristiyan Çocuklar İçin Kitaplar" adlı dizisindeki bir karakterden esinlenerek koyduğu belirtilmektedir. "Rollo Reese" isminin, faziletli bir yaşam süren ve iyi karakterli bir bireyi simgelediği ifade edilmektedir (May, 2001:8-13; May, 1969: 13-36; May, 1985: 1-10; Wikipedia, 2024; GoodTherapy, 2015; Mardin Life, 2022;

Yılmaz, 2022; Kelland, t.y.; Boeree, 1998,2006; Janse, 2024; newworldencyclopedia.org; Berger, 2005; Çetin, 2019:21-22; Akbay, 2011:5-6).

May'ın babası Earl Tittle May, Genç Hristiyan Erkekler Birliği'nde yazmanlık yaparken; annesi Matie Boughton May'in çalışmadığı bilinmektedir. Eğitim düzeyleri düşük olan ebeveynlerinin, çocuklarının eğitimi konusunda farklı yaklaşımlara sahip oldukları görülmektedir. Baba May, çocuklarının entelektüel ve ahlaki yönden gelişmiş bireyler olarak yetişmeleri için çaba gösterirken, anne May'in ilgisiz ve kayıtsız tavırlar sergilediği, sık sık çocuklarını evde yalnız bıraktığı ifade edilmektedir. Altı çocuklu bu ailede, Rollo May'in şizofreni tanısı almış bir ablası bulunmakta ve May'in bu durumdan psikolojik olarak etkilendiği anlaşılmaktadır (May, 2001:8-13; May, 1969: 13-36; May, 1985: 1-10; Wikipedia, 2024; GoodTherapy, 2015; Mardin Life, 2022; Yılmaz, 2022; Kelland, t.y.; Boeree, 1998,2006; Janse, 2024; newworldencyclopedia.org; Berger, 2005; Çetin, 2019:22; Akbay, 2011:6-7).

Çocukluk yıllarında aile içi çatışmalar, annesinin ihmalkâr tutumları ve ablasının hastalığı nedeniyle huzurlu bir ortam bulamayan May, doğa ile kurduğu ilişki sayesinde bir nebze olsun bu ortamdan uzaklaşmıştır. Özellikle yaşadığı bölgedeki St. Clair Nehri'nde geçirdiği zamanların onun psikolojik gelişiminde okuldan daha etkili olduğunu ifade etmiştir. Bu doğa sevgisi, ilerleyen dönemlerde kuramında yer verdiği "doğa ile uyumlu yaşam" anlayışına temel oluşturmuştur (May, 2001:8-13; May, 1969: 13-36; May, 1985: 1-10; Wikipedia, 2024; GoodTherapy, 2015; Mardin Life, 2022; Yılmaz, 2022; Kelland, t.y.; Boeree, 1998,2006; Janse, 2024; newworldencyclopedia.org; Berger, 2005; Çetin, 2019:22-23; Akbay, 2011:6-7).

1926 yılında Michigan Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümüne başlayan May, ilk yılında yayıncılıkla ilgilenmiş ve çeşitli dergilerde yazarlık yapmıştır. Ancak bu dönemdeki radikal üslubu nedeniyle sorunlar yaşamış ve üniversiteden ayrılmıştır. Eğitimini Ohio'daki Oberlin Üniversitesi'nde tamamlayan May, 1930 yılında mezun olmuştur (May, 2001:8-13; May, 1969: 13-36; May, 1985: 1-10; Wikipedia, 2024; GoodTherapy, 2015; Mardin Life, 2022; Yılmaz, 2022; Kelland, t.y.; Boeree, 1998,2006; Janse, 2024; newworldencyclopedia.org; Berger, 2005; Çetin, 2019:23-24; Akbay, 2011:7-8).

Aynı yıl, Selanik Anadolu Koleji'nde İngilizce öğretmeni olarak görev yapmaya başlamış; boş zamanlarında ise Avrupa'yı gezmiş ve sanatla ilgilenmiştir. Bu geziler sırasında Alfred Adler ile tanışma fırsatı bulmuş ve onun düşüncelerinden etkilenmiştir. Sanat ile din arasındaki ilişki üzerine düşündüğü bu dönemde, sanatın dine hoşgörüyü, dinin ise sanat üzerinde tevazuyu önerdiği sonucuna ulaşmıştır (May, 2001:8-13; May, 1969: 13-36; May, 1985: 11-21; Wikipedia, 2024; GoodTherapy, 2015; Mardin Life, 2022; Yılmaz, 2022; Kelland, t.y.; Boeree, 1998,2006; Janse, 2024; newworldencyclopedia.org; Berger, 2005; Çetin, 2019:24). Bu iki alana da özel bir ilgisi olan May'ın din ile sanat arasında böylesi bir bağ bulabilmenin onu oldukça sevindirdiği ifade edilmektedir (Akbay, 2011:8-9).

İki yıllık Selanik deneyiminin ardından yaşadığı ruhsal çöküntü sebebiyle Amerika'ya dönmeye karar veren May, 1933 yılında ülkesine dönerek psikoloji ve din üzerine çalışmalar yapmaya yönelmiştir. Columbia Üniversitesi'ne başvurmayı planlamış, ancak üniversitenin davranışçı psikolojiye olan eğilimi nedeniyle bu düşünceden vazgeçmiş ve Union Theology Fakültesi'ne başvurmuştur. Burada, kendisi üzerinde önemli etkiler bırakacak olan Paul Tillich ile tanışmıştır (May, 2001:8-13; May, 1969: 13-36; May, 1985: 11-21; Wikipedia, 2024; GoodTherapy, 2015; Mardin Life, 2022; Yılmaz, 2022; Kelland, t.y.; Boeree, 1998,2006; Janse, 2024; newworldencyclopedia.org; Berger, 2005; Çetin, 2019:24-25; Akbay, 2011:9-11).

Eğitim sürecinde ailesinin boşanması nedeniyle Michigan'a dönerek Genç Hristiyan Erkekler Birliği'nde danışmanlık yapmaya başlamış; bu görevi sırasında edindiği deneyimlerin daha sonra kuramsal çalışmalarına katkı sağladığı görülmektedir (May, 2001:8-13; May, 1969: 13-36; Wikipedia, 2024; GoodTherapy, 2015; Mardin Life, 2022; Yılmaz, 2022; Kelland, t.y.; Boeree, 1998,2006; Janse, 2024; newworldencyclopedia.org; Berger, 2005; Çetin, 2019:26).

1938 yılında yüksek lisans eğitimini tamamlayan May, 1939'da Florence DeFrees ile evlenmiş ve bu evlilikten üç çocuğu olmuştur. Aynı yıl bir kilisede pastör olarak görev yapmaya başlamış; ancak psikoloji ve felsefenin dine etkileri konusundaki tartışmalardan duyduğu rahatsızlık nedeniyle bu görevine son vermiştir. 1942 yılında psikoloji doktorasına başlamış, danışmanlık deneyimlerini geliştirmek amacıyla City College of New York'ta çalışmıştır. Burada Harry Stack Sullivan'dan danışma

yöntemleri, Erich Fromm'dan ise hümanist psikoloji üzerine eğitim almıştır. 1946 yılında kendi danışma bürosunu kuran May, 1949 yılında “Kaygının Anlamı” başlıklı doktora tezini savunarak klinik psikoloji alanında doktor unvanını almıştır (May, 2001:8-13; May, 1969: 13-36; Wikipedia, 2024; GoodTherapy, 2015; Mardin Life, 2022; Yılmaz, 2022; Kelland, t.y.; Boeree, 1998,2006; Janse, 2024; newworldencyclopedia.org; Berger, 2005; Çetin, 2019:26-27).

İlk evliliği 30 yıl sürmüş, 1969'da sona ermiştir. Daha sonra Ingrid Kepler Scholl ile evlenmiş ancak bu birliktelik de uzun ömürlü olmamıştır. 1973 yılında California Üniversitesi'nde profesör olarak göreve başlamış; 1976'da üniversitedeki ders verme görevinden ayrılmıştır. 1988 yılında George Lee Miller Johnson ile üçüncü evliliğini yapmış ve bu evlilikte aradığı huzuru bulduğu ifade edilmiştir. Rollo May, 22 Ekim 1994 tarihinde vefat etmiştir. Hayatı boyunca ortaya koyduğu eserlerle psikoloji bilimine önemli katkılarda bulunmuş, özellikle ABD psikoloji tarihinde William James'ten sonra en etkili isimlerden biri olarak kabul edilmiştir (May, 2001:8-13; May, 1969: 13-36; Wikipedia, 2024; GoodTherapy, 2015; Mardin Life, 2022; Yılmaz, 2022; Kelland, t.y.; Boeree, 1998,2006; Janse, 2024; newworldencyclopedia.org; Berger, 2005; Çetin, 2019:27-29).

3.2.1.2. Rollo May'in Dine Yaklaşımı

Rollo May, bireyin duygu, düşünce ve davranışlarının farkına varabilmesi için dinden yararlanılması gerektiğini; sağlam bir karakter yapısına sahip olmak için ise dinin zorunlu olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda, psikoloji ile din arasındaki gerilimi yatıştırmak amacıyla dine ilişkin olumlu değerlendirmelerde bulunur. Bununla birlikte, bireyin iradesine ve inancına engel olan çeşitli dini durumların da bulunduğunu belirterek, dinin olumsuz yönlerini de ortaya koyar (Çetin, 2019: 51).

Dinin hem olumlu hem de olumsuz yönleri olduğunu ifade eden May, dini sağlıklı ve sağlıklı olmamak üzere iki farklı kategoride değerlendirir (May, 1997: 183). Bu sınıflandırma sayesinde, sağlıklı dini doğru biçimde kavrayabilmeyi ve sağlıklı dine yönelik eleştirilerden etkilenmemeyi amaçlamaktadır (May, 1940: 134; Çetin, 2019: 142). May, bireyin temel ihtiyaçları arasında dini de sayar ve bireyin kendini ve çevresini kabul edebilmesi, varoluşunun farkına varması, hayattan haz alması gibi olumlu duygular için dinin gerekli olduğunu savunur. Sağlıklı dine mesafeli bireylerin

önemli manevi kaynaklardan mahrum kaldıklarını ifade eder. Ayrıca, dinin yalnızca birey için değil, toplumsal yapı için de gerekli olduğunu vurgular (Çetin, 2019: 51-52).

May'e göre bireyin sağlam bir psikolojiye sahip olabilmesi, yaşamın anlamını kavramasıyla mümkündür. Bu anlamın, yalnızca bireyin kişisel yaşantısıyla sınırlı kalmayıp, tüm evreni kapsamaya gerektiğini ileri sürer. Evrenin anlamı yoksa, içinde yaşayan bireyin yaşamı da anlamsız olacaktır. Bu nedenle bireyin kendisini, sosyal çevresini ve evreni bir bütün olarak kabul etmesi gerekir. Bu bütüncül anlayışa ulaşmak için dinin gerekli olduğunu vurgulayan May, dinin, evrenin bir anlam ve amaç doğrultusunda var olduğunu öne sürdüğünü belirtir. İnanç gereği yaşamın bir anlamı olduğu ve evrenin bir düzene sahip olduğu düşüncesi, sağlıklı bir karakterin temelini oluşturur (Çetin, 2019: 143).

May, dine yalnızca olumlu ya da yalnızca olumsuz bakmanın yanlış bir yaklaşım olduğunu savunur. Din, bireyin gelişimine katkı sağlayabileceği gibi, bireyin gelişimini engelleyebilir de. Bu nedenle, dinin birey üzerindeki etkileri, bireyin yaşamına yansıma biçimiyle değerlendirilmelidir. Din bireyin özsaygısını artırıyor, bağımsız düşünmesini sağlıyor ve kişisel gelişimini destekliyorsa sağlıklı; bireyin bağımsızlığını bastırıyor, onu otoriteye bağımlı kılıyor ve gelişimini engelliyorsa sağlıklı olarak nitelendirilir (May, 1997: 180-181; Çetin, 2019: 52).

Rollo May, bireyin dine karşı takındığı tutuma da önem verir. Sosyal çevrenin etkisiyle dinin araçsallaştırılması—örneğin kabul görmek, sorunları çözmek ya da çıkar elde etmek amacıyla—olumsuz sonuçlar doğurabilir (May, 1967: 212).

İçsel yaşantının sağlıklı bir biçimde değerlendirilebilmesi için dinin önemini vurgulayan May, bu görüşünü Ahd-i Atik'te yer alan Âdem ile Havva anlatısıyla destekler. Bireyin bağımsızlık, özsaygı ve başkaldırı gibi yönlerini bu anlatıya dayandırır. Yasak meyvenin yenmesiyle insanlık tarihinin başladığını ve bu itaatsizliğin bireyin kişisel gelişiminin başlangıcı olduğunu öne sürer. Cennette kalınsaydı gelişim mümkün olmayacaktı; bu nedenle cennetten kovulma bir ceza değil, gelişim sürecidir (May, 1940: 193-194; May, 2001: 54-55).

May, dini başa çıkma stratejilerini aktif, pasif ve işbirlikçi olmak üzere üçe ayırır. Aden Bahçesi'nden kovulmayı, bireyin niteliklerinin bedeli olarak değerlendirir ve bireyin

zorluklara pasif değil, aktif bir tutumla karşılık vermesi gerektiğini savunur. Birey, sıkıntılar karşısında sorumluluk almalı ve bu zorluklar aracılığıyla potansiyelini ortaya koymalıdır. Pasif bir biçimde yalnızca Tanrı'dan yardım beklemek, bireyin gelişimini engeller. Bu bağlamda, May'e göre bireyin gelişimine katkı sunan tek başa çıkma yöntemi aktif olandır (May, 1997: 170-174; Çetin, 2019: 53).

May, bireysel din anlayışının kurumsal dinden daha önemli olduğunu savunur. Dinin kurumsallaşması onun özünden sapmasına ve birey üzerinde baskı kurmasına neden olabilir. Ayrıca, bağınaz ve sorgulamaya kapalı din anlayışlarını eleştirir; dinin yorumlara ve gelişime açık olması gerektiğini savunur. Tarihte dini düşünceye yön veren isimlerin de bu katkılarda bulunduğunu ifade eder. Kurumsallaşma arttıkça din otoriter bir yapıya dönüşür (Çetin, 2019: 53-54).

May, sağlıklı ve sağlıklı dini ayırt etmek için şu ölçütleri sunar:

- Sağlıklı din, bireyin öz farkındalığını artırır ve araştırarak karar vermesine imkân tanır. Sağlıksız din ise tek tip inancı dayatır ve bireyi otoriteye bağımlı kılar (May, 1997: 181; May, 1940: 139; Çetin, 2019: 53-54).
- Sağlıklı din, bireyin olumlu yönlerini beslerken; sağlıksız din, bireyin yetersizliklerini vurgular (May, 1940: 138-139).
- Sağlıklı din, bireyin ahlaki gelişimine katkıda bulunur. Sağlıksız din ise dışsal otoritenin kurallarına bağlılık geliştirerek bireyin içsel gelişimini engeller (May, 1997: 185; Çetin, 2019: 55).
- Sağlıklı din, bireyi toplumla uyum içinde yaşatır ve sorunlara aktif çözümler üretmesini teşvik ederken; sağlıksız din bireyi pasif hale getirir ve egosunu yüceltir (May, 1940: 138-139).

May, bireyin geçmişten bağımsız değerlendirilemeyeceğini ve dini kültürlerin bireyin gelişimine katkı sunması gerektiğini savunur. Bu katkının sağlanabilmesi için bireyin dini kültürü özümsemesi ve içselleştirmesi gerekir. Dini normlar, düşünülerek ve sorgulanarak kabul edilmelidir (May, 1997: 191-193; Çetin, 2019: 55-56).

May'e göre dini kültüre körü körüne bağlı olanlar ile bu kültürü tamamen reddedenler sağlıklı bir karakter yapısından yoksundur. Doğru tutum, dini kültürü içselleştirip bağımsız düşünceyi geliştirmektir. Ayrıca, yalnızca yaşanılan kültürle sınırlı kalınmamalı; farklı kültürler de incelenmelidir (May, 1997: 191-193; Çetin, 2019: 56).

Rollo May, bireyin sağlıklı bir karakter yapısına sahip olabilmesi için yaşamının anlamını bulması gerektiğini belirtir. Anlam kaybı, karakter sorunlarına neden olur. Anlamın yanı sıra bir yaşam gayesinin varlığı da önemlidir. Birey ve evren bir bütün olduğuna göre, evrende anlam yoksa bireyin yaşamı da anlamsız olacaktır. Bu bütünlüğün sağlanması ise din aracılığıyla mümkündür (May, 1940: 134; Çetin, 2019: 58).

May, yaşam anlamının kaybının yol açabileceği sorunları anlamak için ateist bireylerin yaşamlarının incelenmesi gerektiğini öne sürer (May, 1967: 213-214; Çetin, 2019: 59). Ateizmi yalnızca Tanrı'ya inanmamak olarak değil, hayatın anlamına da inanmamak olarak tanımlar. Bu nedenle ateist bireyleri nevrotik olarak değerlendirir ve onların anlamsızlık duygusunu yaydığını ifade eder. Ateist birey, May'e göre, hayatla çatışma içerisindedir (May, 1967: 61; May, 1940: 29-32; Akbay, 2011: 97-98).

May'e göre psikolojik tedavi yöntemleri ile din arasında olumlu bir ilişki ve iş birliği vardır. Psikologlar danışanlarının sorunlarını değerlendirirken bu sorunların dini yönleriyle de karşılaşmaktadır. Terapi süreci, bireyin yaşamına anlam kazandırma çabasıyla dine yönelmektedir. Bunun nedeni, psikolojik tedavilerin anlam kazandırma açısından sınırlı kalması ve bu ihtiyacın ancak dinle karşılanabilmesidir (May, 1940: 186-187).

May, psikolojik tedavi yöntemlerinin hem bilimsel hem de dini yönleri olduğunu ifade eder. Geçmişte bu işlevi din adamlarının yürüttüğünü, Aydınlanma ile birlikte bu sorumluluğun psikologlara geçtiğini belirtir. Günümüzde psikologlar, danışanlarının dini ve etik meseleleriyle de ilgilenmektedir (Çetin, 2019: 69).

Psikoloji ile dinin ilgilendiği sorunların benzer olduğunu savunan May, bireyin benmerkezci tavırları ile toplumla ilişkileri arasındaki gerilimin hem psikolojik hem de dini sorunlara neden olabileceğini ifade eder. Bireyin dini stresle baş edebilmesi, zihnindeki yaratıcı şemayla benmerkezci eğilimlerini uyumlu hale getirmesiyle

mümkündür. Bu şemadan uzaklaştığında dini sorunlar kaçınılmaz hale gelir (May, 1967: 68-74; Çetin, 2019: 69-70).

May'e göre ister psikoterapi ister dini deneyim yoluyla olsun, birey egoist düşüncelerinden arındığında bağımsız düşünce yetisini yeniden kazanır ve daha sağlıklı kararlar alır. Bu da bireyin üretkenliğini artırır (Çetin, 2019: 70-71).

May, din ile psikoloji arasındaki uyumu savunduğu kadar, tarihsel çatışmalarına da dikkat çeker. Din bireye yaşam anlamı kazandırarak psikolojik destek sağlarken, modern dönemde bireyle din arasındaki mesafenin artması ruhsal sorunları da beraberinde getirmiştir. Freud'un etkisiyle psikolojik çevrelerin dine karşı olumsuz tutumu ve din adamlarının buna tepkisiyle bir mücadele ortamı doğmuştur (May, 1940: 23; Çetin, 2019: 71).

Bu mücadele zamanla iş birliğine dönüşmüş, yapılan araştırmalar psikolojik sorunların çoğunun dini, dini sorunların çoğunun ise psikolojik boyutlar içerdiğini göstermiştir. Bu durum iki alanın birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini ortaya koyar. Sağlıklı karakter gelişimi için sağlıklı dine ihtiyaç duyulduğu gerçeğini kabul eden psikologlar, dine karşı kayıtsız kalamazlar (May, 1940: 23).

May'e göre birey yaşam anlamını kaybettiğinde bu anlamı yeniden kazanmak için gereken desteği psikoloji sağlar. Ancak psikoterapi tekniklerinin sınırlılığı nedeniyle din bu sürece dahil olmalıdır. Aynı şekilde din görevlileri de psikolojik tekniklerden yararlanmalıdır. Bu karşılıklı etkileşim, din ve psikoloji arasında sağlıklı bir iş birliğinin temelini oluşturur (May, 1940: 24-25; Çetin, 2019: 72).

Sonuç olarak, psikolojik sorunlar kimi zaman dini sorunlar olarak gizlenebilir; dini sorunlar da psikolojik kılıflarla sunulabilir. Bu nedenle, her iki alanın da bu duruma hazırlıklı olması gerekir. May, psikologların dinden, din adamlarının ise psikolojiden faydalanması gerektiğini vurgular. Din ile psikolojinin iş birliği içinde çalışması, bireyin ruhsal sağlığına ve bağımsız karakter gelişimine olumlu katkılar sunar (May, 1940: 186-187; Çetin, 2019: 73).

3.2.1.3. Rollo May'in Dindarlık Anlayışı

Rollo May, bireyin karakteri ve din anlayışları çerçevesinde yaptığı sağlıklı ve sağlıksız ayırımından hareketle, dindarlıkla ilgili düşüncelerini de bu iki başlık altında değerlendirmektedir. Üretken bir karakter yapısına sahip bireylerin yaşamlarında dostluk, dürüstlük ve hayatın anlamını kavrama gibi dini etik değerlerin önemli bir yer tuttuğunu belirten May, bu nitelikleri taşıyan bireylerin sağlıklı kişilik yapısına sahip olduklarını ve bu kişilik yapısının sağlıklı dindarlıkla örtüştüğünü ifade etmektedir (May, 1940:134; Çetin, 2019:74).

3.2.1.3.1. Sağlıklı Dindarlık

May'in "sağlıklı dindarlık" olarak adlandırdığı bu başlık, bireyin çaba harcayarak ulaştığı bir hedefi ifade eder ve bireyin gelişimine olumlu katkı sağladığını belirtir. Bununla birlikte, sağlıklı dindarlığın göstergesi olarak çeşitli ölçütler ortaya koymaktadır (Çetin, 2019: 75).

Bu ölçütlerden ilki, bireyin yaşamın anlamının farkına varmasıdır. Sağlıklı dindar birey, çevresindeki hazır bilgi ve düşüncelere sorgusuzca teslim olmaksızın, aktif bir çaba göstererek ve yaşam mücadelesi vererek hayatın anlamını kendi özgür iradesiyle kavrar (May, 1940: 139; Çetin, 2019: 75). Bu anlamı kavrayan birey, yaratılışın doğal bir sonucu olarak kendisini, toplumunu ve evreni bir bütünlük içerisinde değerlendirir ve tüm varlıkların uyumlu bir düzen içerisinde bulunduğu fikrini benimser (May, 1940: 134; Çetin, 2019: 75).

Sağlıklı dindar birey; özgün düşünme yetisine sahip, eleştirel bakış açısına hâkim, keşfetme arzusu taşıyan ve kendini sürekli yenileyebilen bir yapı sergiler. Çünkü May'e göre, dinin anlamı durağan değildir; bu nedenle birey, yaşamın anlamına eleştirel bir yaklaşımla yönelerek daha iyi bir yaşam kurma çabasını sürdürmelidir (May, 1940: 139; Çetin, 2019: 75).

Birey, kendi sınırlılıklarının ve yetkinliklerinin bilincindedir. Eksikliklerini inkâr etmek yerine kabul eder. May'e göre, eksikliklerin olmadığı bir yerde üretkenliğe de ihtiyaç kalmaz. Dolayısıyla birey, eksikliklerinin yarattığı farkındalıkla üretken hale gelir ve yalnızca Tanrı'nın eksiksiz ve kusursuz olduğunu benimser (May, 1940: 151; Çetin, 2019: 75).

Sağlıklı dindar birey, Tanrı'yı karşılıksız bir sevgiyle kabul eder; Tanrı ile ilişkisini kişisel çıkar ya da haz temelli değil, içten gelen sevgi duygusuyla kurar. Onurlu bir yaşamı saadete eşdeğer gören birey, bu yaşam tarzıyla Tanrı'ya duyduğu sevgiyi ifade eder (May, 1940: 151; May, 1997: 189-190; Çetin, 2019: 75-76).

Sağlıklı dindar, yaratıcıdan aldığı potansiyelin farkında olarak yaşamın karşısına çıkardığı zorluklarla aktif şekilde mücadele eder. Bu nedenle Tanrı'yı her sorununda yardımına koşan bir hizmetkâr gibi görmez. May, bireyin bu tür zorluklarla kendi iradesiyle yüzleşmesi gerektiğini vurgular ve bu mücadele için bireyin yeterli bilimsel donanımına ve cesarete sahip olduğunu belirtir (May, 1997: 189-190; May, 1940: 147-148; Çetin, 2019: 76).

İnsanın bulunduğu her ortamda kin, fesat ve düşmanlık gibi olumsuz duyguların da bulunabileceğini kabul eden sağlıklı dindar, bu gerçekliği bir sınav olarak görür. Bu duyguların kendi yaşamını da olumsuz etkileyebileceğinin farkında olan birey, bunlarla mücadele ederek onları olumluya dönüştürebileceğine inanır (May, 1940: 153; Çetin, 2019: 76).

Sağlıklı dindar, otoriter bir Tanrı anlayışına sahip değildir. Tanrı tarafından ortaya konan her ilkeyi sorgulamadan kabul etmek yerine, onları düşünsel süzgeçten geçirerek değerlendirir. May, bu bireyin gerektiğinde Tanrı ile sembolik anlamda bir çatışmaya girebileceğini ve bireyin kişisel gelişiminde bu çatışmanın önemli bir payı olduğunu belirtir (May, 1940: 138; Çetin, 2019: 76).

Kendisiyle barışık olan sağlıklı dindar, içsel eğilimlerini ve taleplerini gizleme ihtiyacı duymaz; bu gereksinimlerini dini kisve altında saklamaz. Bu sayede özgür düşünme kapasitesi gelişir ve birey yaşamdan daha fazla haz alır (May, 1940: 147; Çetin, 2019: 76).

Toplumsal düzlemde yer alan kültürel-dini yapılardan beslenen sağlıklı dindar, bu yapılarla bütünleşirken kendi bireyselliğinden vazgeçmez. Kültürel birikimleri, kendi kişiliğine katkı sağlayacak şekilde değerlendirir. May, bireyin özgün kişiliğinin farkında olması gerektiğini ve başka şahsiyetleri taklit etmeye yönelmemesi gerektiğini vurgular. Bu bağlamda, sağlıklı bir dindarın din adamlarını taklit etmeye çalışmaktan kaçınması önemlidir (May, 1997: 186-188; Çetin, 2019: 77).

Sağlıklı dindar, dini sadakatini maddi çıkar elde etmek amacıyla kullanmaz. May, ibadethanede görev yapan bireylerin bu görevlerinden gelir beklentisi içinde olmamaları gerektiğini, aksi hâlde inançla çıkar arasında bir çelişki ortaya çıkacağını ifade eder (May, 1997: 186-188; Çetin, 2019: 77).

Son olarak, sağlıklı dindarlar mevcut durumun değişmezliğini savunmazlar; yeniliğe ve farklılıklara açıktırlar. Şefkat ve özveri sahibi bireyler olarak, içinde buldukları toplumla bütünleşebilir ve anlamlı bir yaşam sürdürebilirler (Çetin, 2019: 77-78).

3.2.1.3.2. Sağlıksız (Nevrotik) Dindarlık

Dindarlığı, birey ve toplum üzerindeki etkileri bağlamında değerlendiren Rollo May, bireyin dine inanma biçimi ve yaklaşımında ortaya çıkan olumsuzlukların, benliğin gelişimini sekteye uğrattığını savunmakta ve bu tür dindarlığı "sağlıksız dindarlık" olarak nitelendirmektedir. May, sağlıksız dindar bireylerin de dine önem verdiklerini ifade etmekle birlikte; bu durumun, otoriteye itaat etme zorunluluğu, dini özgür bir şekilde benimseyememe, dini araçsallaştırma, yaşamın anlamını keşfedememe, sorumluluk almaktan kaçınma ve üretkenlikten yoksunluk gibi çeşitli olumsuzlukları içerdiğini belirtmektedir. Her ne kadar bu tür dindarlığı doğuran nedenler arasında aile yapısı, geleneksel değerler ve kurumsal din anlayışı yer alsa da May'e göre esas sorumluluk, dini anlayışı şekillendiren bireyin kendisine aittir (Çetin, 2019: 78).

May, sağlıksız dindarlığı kendi içerisinde iki alt başlığa ayırmaktadır: dine yönelik ilgi içinde olan ancak sağlıksız nitelikler taşıyan dindarlık ile bireyin kendi tercihiyle dinden uzak durduğu sağlıksız dindarlık. İkinci gruba giren bireyler, nesnel olma ve bilimsel kaygılar taşıma gerekçesiyle dinden uzaklaşmayı bir başarı olarak görmektedir. Her ne kadar belirli bir iman duygusuna sahip olsalar da, dinle aralarına mesafe koymakta ve potansiyel katkılarını reddetmektedirler. Ayrıca, bu bireylerin dinî düşüncelerini gizlemeleri de sağlıksız dindarlıklarının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Çetin, 2019: 78).

Sağlıksız dindarlığın ölçütlerini belirleyen May, bu bireylerin yaşamın anlamını şahsi bir çabayla aramak yerine, toplumun sunduğu hazır inanç kalıplarına sarılarak yaşamın derin anlamını kavrayamadıklarını ifade etmektedir. Bu bireyler, varoluşun ayrılmaz bir parçası olan kendilerini, içinde yaşadıkları toplum ve evrenle birlikte bir bütün olarak

değerlendirememekte; aksine, varlıklar arasında anlamlı bir düzen bulunduğu fikrine karşı durmaktadır (May, 1940: 139; Çetin, 2019: 79).

May'e göre, sağlıklı dindar bireyler dini düşünceleri karşısında aktif bir tavır sergilememekte, eleştirel düşünmeden uzak kalmakta ve böylece kendilerini geliştirme imkânı bulamamaktadır. Bu bireyler, hem kendi eksikliklerinin hem de Tanrı'nın kusursuz yapısının farkına varamamaktadır. Ayrıca, yaşamın sınırlılıkları ve eksikliklerinin üretkenliğe katkı sağlayabileceği gerçeğini de göz ardı etmektedirler (May, 1940: 151; Çetin, 2019: 79).

Sağlıklı dindarlık anlayışında Tanrı, bireyin beklentilerine göre şekillenen bir figür hâline gelir. Bu bireyler, yaratıcıyı tüm arzularını gerçekleştirecek bir varlık olarak tasavvur etmekte; dini inançlarını kişisel çıkarları doğrultusunda yönlendirmekte ve kendi egolarına hizmet edecek biçimde bir inanç yapısı inşa etmektedirler. May, bu tür bireylerin yaklaşımını "Tanrı'nın yanında olursam, o da bana yardımcı olur" düşüncesiyle özetlemektedir (May, 1997: 184-185; Çetin, 2019: 79).

Negatif tutumların –örneğin kin, fesat ve düşmanlık– insan hayatının bir gerçeği olduğunu kavrayamayan sağlıklı dindar, Tanrı'yı yalnızca sevgi nesnesi olarak görmekte ve bu tür durumların Tanrı tarafından yaratılmış olabileceğine inanmamaktadır. Bu nedenle, söz konusu olumsuzluklar karşısında üretkenliğini ortaya koyacak aktif bir tutum sergileyememekte; sorunlara karşı mücadele etmek yerine, çözümü sadece Tanrı'dan beklemektedir. Böyle bir yaklaşım, bireyin Tanrı'ya yüklediği anlamı kişisel acziyetin kefareti olarak görmesine neden olmaktadır (May, 1940: 137-138; May, 1997: 183; Çetin, 2019: 79-80).

May, kendi fikirlerini dahi belirleyemeyen bu bireylerin sorumluluk bilincine sahip olamayacaklarını belirtmektedir. Sağlıklı dindarlar, hatalarının kaynağının kendileri olduğunu kabul etmekte zorlanmakta ve yaşadıkları kültürel dini yapıları sorgulamadan benimsemektedirler. Bu durum, bireyin kendi benliğini ihmal etmesine ve karakter gelişiminin zayıf kalmasına yol açmaktadır (May, 1940: 139; May, 1997: 191-192; Çetin, 2019: 80).

Sağlıklı dindar bireyler, dini yalnızca yaşamlarını şekillendiren kurallar bütünü olarak görmekte; içsel sezgilerini göz ardı ederek dışsal otoritenin taleplerine göre

yaşamaktadırlar. Bu durum, bireyin kişisel gelişimini ve özgün yaşam ilkeleri oluşturmasını engellemektedir. Kendi yetersizliklerini din aracılığıyla örtbas etmeye çalışan bu bireyler, kendilerini üstün konumda gördükleri kişilerle özdeşleştirerek yapay bir önem atfetmektedirler (May, 1997: 186-188; Çetin, 2019: 80).

Kendi benmerkezci tutumları doğrultusunda Tanrı tasavvuru geliştiren sağlıklı dindar, dini yalnızca kendine ait bir değer olarak görmekte ve bu yolla diğerlerinden üstün olma arzusu gütmektedir. Değişime ve yeniliğe kapalı olan bu bireyler, mevcut düzenin devamını savunarak hem kendi gelişimlerini hem de toplumsal ilerlemeyi engellemektedirler (May, 1997: 186-188; Çetin, 2019: 80).

3.2.1.4. Rollo May'in Tanrı Tasavvuru

Bireyi diğer canlılardan ayıran zihinsel aktivitelerin başında, soyutlama, nesnelleştirme, ifade edilebilir kılma ve özümseme amacıyla kullanılan tasavvur yeteneği gelmektedir. Bu yetenek, hayatın tüm safhalarında benzer zihinsel aşamaları takip ederek şekillenmektedir. Ancak din söz konusu olduğunda, tasavvur yeteneği doğüstü olana yönelmekte ve böylece dinle ilgili tasavvurlar diğerlerinden farklı bir konumda değerlendirilmektedir. Din, bu yeteneğin etkinlik alanını genişletirken, tasavvur yeteneği de bireyin dini daha iyi kavramasına ve aktif dini deneyimler yaşamasına olanak sağlamaktadır. Tasavvur yeteneği, soyut olan dini durumları somutlaştırarak anlaşılmasını kolaylaştırırken, somut olanlara soyut nitelikler ekleyerek bu durumların manasını güçlendirmektedir (Çetin, 2019: 174).

Değer ve öncelik açısından bakıldığında, dinle ilgili tasavvurlarda Tanrı tasavvuru birinci sırada yer almaktadır. Nasıl ki Tanrı dinin merkezî odak noktası ise, Tanrı tasavvuru da bireyin dini yaşantısının merkezinde bulunmaktadır. Birey, içinde bulunduğu sosyal çevre aracılığıyla kabul ettiği Tanrı'yı doğrudan deneyimleyemediği için, kendine özgü geliştirdiği tasavvurlar yoluyla deneyimlemektedir. Ortaya çıkan Tanrı tasavvurları, hem sübjektif hem de objektif değişkenlerle bağlantılı olduğundan, aynı Tanrı'ya inanan bireylerde farklı tasavvurlar oluşabilmektedir. Bireyin oluşturduğu Tanrı tasavvuru, yaratıcı ile arasındaki bağın gelişimine katkıda bulunurken, psikolojisi üzerinde de olumlu ya da olumsuz etkiler yaratmaktadır. Esirgeyen, lütufkâr ve destekleyici nitelikteki Tanrı tasavvurları bireyin psikolojisini olumlu etkilerken; suçlayıcı, korkutucu veya yaptırımlarda bulunan tasavvurlar negatif etkilere neden

olmaktadır. Rollo May'in, bireyi esas olarak güdüleyen durumun yaratıcısına benzemek olduğu yönündeki ifadesi, bireyin ilerlemesini ve sağlam bir psikolojiye sahip olmasını Tanrı tasavvuru ile ilişkilendirmektedir (Çetin, 2019: 174-175).

May, çoğu görüşünü benimsediği Paul Tillich'in Tanrı anlayışını da benimseyerek kendi Tanrı kavramını şekillendirmiştir. Tanrı'nın mevcudiyetini bir sorun olarak görmek ve onun var olmadığını savunmanın hatalı bir düşünce yapısı olduğunu belirtmektedir. May'e göre, kâinattaki tüm varlıkların somut varlıkları kanıtlanamadığı gibi, soyut bir varlık olan Tanrı'nın da bilimsel yöntemlerle varlığı kanıtlanamaz; bu tür bir çaba, Tanrı'yı nesneleştirmekten başka bir şey değildir (May, 1997: 193-194; Çetin, 2019: 61). Ayrıca Adler'in, bireyin ilerlemesi için Tanrı düşüncesinin zorunlu olduğu yönündeki görüşünü benimseyerek, bu düşünceyi psikolojisinin merkezine yerleştirmiştir. May, kutsal metinlerden yararlanarak yaratıcıya ait ifadelerin anlamının, bireyin gelişiminde önemli katkılar sağladığını ve insanoğluna sınırsız anlamlar sunan bir dünyanın kapılarını açtığını vurgulamaktadır (May, 1940: 25; May, 2001: 116-117; Çetin, 2019: 62).

Rollo May'in Tanrı düşüncesi, sağlıklı ve sağlıklı din anlayışları ile paralellik göstermektedir. Buna göre, Tanrı'yı bireyin ilerlemesine katkı sağlayan değerli bir varlık olarak görürken, hatalı ve sağlıklı Tanrı tasavvurlarının bireyin ruhsal dünyasını olumsuz etkilediğini belirtmektedir (Çetin, 2019: 60-61). Sağlıklı Tanrı tasavvurları bireyin gelişimine destek olurken, sağlıklı tasavvurlar engelleyici olmaktadır. May, bireyin temel güdüsünün Tanrı ile aynı olmak olduğunu ifade eder ve bireyin yarattığı Tanrı tasavvuru ile yaratıcı arasındaki bağın, psikoloji, karakter ve dini yaşantıya yansıdığını belirtir. Ayrıca bireyin öz farkındalığı ve benliği ile oluşturduğu tasavvurun karşılıklı etkileşim içinde olduğunu vurgular. Tanrı tasavvurunun bireyin öz farkındalığını ve benliğini kusursuzlaştırdığı ve bu kusursuzluğun tasavvura pozitif etki yaptığı ifade edilmektedir. Bu nedenle sağlıklı ya da sağlıklı Tanrı tasavvurlarının tespiti için sürekli araştırmalar yapılması gerekmektedir (May, 2013: 252; May, 2017: 135; Çetin, 2019: 63).

May, Ahd-i Atik'ten hareketle, bireyle çatışma içinde olan ve onun kendisine benzemesinden korkan, denetim konusunda zayıflıklar yaşayan bir Tanrı tasavvuruna dikkat çeker. Âdem ile Havva'nın yasak meyveleri yemesiyle yaratıcılarının koyduğu

kuralları ihlal ettikleri ve bunun sonucunda cennetten çıkarıldıkları anlatılmaktadır. Tanrı, Âdem ve Havva'nın "iyi ve kötüyü bilme ağacının" meyvesini yiyerek ona benzediğini ancak "yaşam ağacının" meyvesini yememeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Bu durum, bireyin yaratıcı ile çekişme halinde olduğunu ve bir tür savaş konumunda bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca Nuh ve çocukları ile Tanrı arasında yapılan anlaşma örnek gösterilerek, Tanrı'nın bazı felaketleri tekrarlamayacağı ifade edilmektedir (May, 1940: 193-194; May, 1997: 169-171; May, 2001: 55-56; Çetin, 2019: 63-64).

May, bu insan biçimci Tanrı anlayışını desteklemek için mitlerden de yararlanır. Prometheus'un ateşi izinsiz alıp insanlara vermesi ve bunun sonucunda cezalandırılmasıyla, Âdem ile Havva'nın yasak elmayı yemeleri arasında paralellik kurar. Her iki davranış da yaratıcıya karşı bir isyan niteliğindedir ve birey için kazanım olarak görülmektedir. May'e göre, bireyin niteliklerinin çoğu yaratıcıdan değil, kendi çabalarıyla kazanılmıştır. Yaratıcı olmadan itaatsizlik gibi bir kavramın da anlamı yoktur; bu nedenle itaatsizlik gösterebilmek için yetki ve itaatsizlik eden bireyler gereklidir (May, 1997: 172-174; May, 2001: 54-55; Çetin, 2019: 64; May, 2013: 250-254).

Sağlıksız Tanrı tasavvurları arasında, Tanrı'yı yalnızca sevgi nesnesi olarak görme yer almaktadır. Böyle bir yaklaşım, Tanrı'nın kudretini görmezden gelmekte ve sadece sevgi çemberine alarak sınırlandırmaktadır. Bu durum kutsal metinlerdeki kudretli yaratıcı tanımını ile uyumsuzdur ve bireyin gelişimine katkısı sınırlıdır. Sağlıklı Tanrı tasavvurunda, yaratıcı hem sevgi nesnesi hem de kudretli bir varlık olarak kabul edilmelidir; aksi halde bireyin ruhsal sağlığı olumsuz etkilenir (May, 1997: 127-129; Çetin, 2019: 64-65).

Diğer bir sağlıksız yaklaşım, yaratıcının sadece iyilerle birlikte olduğu ve onları koruduğu düşüncesidir. Böylece kendini iyi olarak nitelendiren bireyler, yaratıcı tarafından daima korundukları inancındadır. Ancak bu korumanın olmaması durumunda büyük bir hayal kırıklığı yaşayacak ve Tanrı'ya karşı negatif duygular besleyeceklerdir (May, 1997: 185-187; Çetin, 2019: 65).

Bir diğerk sağlıksız tasavvur ise, dilekleri yerine getiren bir yaratıcı inancıdır. Bu anlayış, bireyin herhangi bir çaba göstermeden tüm dileklerinin gerçekleşeceği beklentisini yaratır ve bireyi sorumluluktan uzaklaştırır. May, sürekli dileklerini gerçekleştiren pasif Tanrı tasavvurunun aksine, bireyin karşılaştığı sorunlarla mücadelede yaratıcıdan gelen gizil güçleri kullanarak aktif rol almasının önemli olduğunu vurgular. Böylece birey, Tanrı ile çıkar ilişkisi kurmak yerine kendi güçlerini kullanarak sorunlarının üstesinden gelebilir (May, 1940: 134-135; May, 1997: 184-190; Çetin, 2019: 65-66).

May ayrıca otoriter Tanrı tasavvurunun, bireyin etik değerlerinin oluşumunu ve gelişimini engellediğini belirtir. Bu anlayış, bireyin araştırma, sorgulama ve özdenetim becerilerini işlevsiz kılarak sağlıksız bir tasavvur oluşturur (Çetin, 2019: 66). Ayrıca, aşkın bir yaratıcıyı yeryüzünden bağımsız bir mekânda var saymanın dini ve psikolojik açıdan olumsuz sonuçlar doğurduğunu ifade eder. Tanrı'nın kâinatta var olduğu bilinci, bireylerin deneyimlerine olumlu katkılar sağlar (May, 1997: 193-194; Çetin, 2019: 66).

May, yanlış Tanrı inancına ilişkin son olarak, toplumda etik değerlerin korunması amacıyla Tanrı'yı korku ve tehdit unsuru olarak sunmanın bireyi otoritenin vicdanına terk ettiğini ve kişisel gelişimi engellediğini belirtir. Bu yaklaşım, bireyleri sağlıksız Tanrı anlayışına yönlendirir. Örneğin, evin reisi Tanrı'nın simgesi olarak konumlandırılır ve çocuklar baskılanarak kendi etik değerlerini oluşturamazlar. Böylece Tanrı, evrensel bir baba olarak tasvir edilir (May, 1997: 175-188; Çetin, 2019: 62).

Sonuç olarak, May'e göre Tanrı fikrinden kaçınmak veya var olmadığını savunmak sağlıksız bir bakış açısidir. Bu yaklaşım bireyi önemli hazinelerden yoksun bırakır ve yaşamını üstünkörü sürdürmesine neden olur. May, bireyin Tanrı ile bir arada olmasını ve Tanrı hakkındaki görüşlerini sürekli araştırıp geliştirerek güncel tutmasını önermektedir. Böylece Tanrı anlayışındaki gelişim ve bireyin ilerlemesi karşılıklı olarak desteklenmektedir. Bireyin Tanrı düşüncesini sürekli canlı tutması ve varlığının farkına varması gerekmektedir (Çetin, 2019: 62).

3.2.2. Erich Fromm

Bir insana dair bilgi sahibi olan ya da o insanla ilgili çeşitli okumalar yapanlar, çeşitli tanımlamalarda bulunabilmektedir. Lakin bahsedilen insanla doğrudan iletişim kurmadan yapılan bu tanımlamaların, çoğunlukla öznel düşünceler içerdiği ve eleştirel

tutumlarından arındırılmadığı görülmektedir. Buradan hareketle, bir insanın kendisini tanımlaması, onun fikir yapısını anlamada en güvenilir kaynak olarak değerlendirilebilir. Nitekim Erich Fromm da psikoloji anlayışı, dine yaklaşımı, hayat felsefesi ve siyasi görüşlerine dair yapılan farklı yorumlara rağmen, kendisi ile ilgili en doğru tanımlamayı yine kendisinin yapabileceği düşüncedir. Fromm, bu durumu şu çarpıcı sözle ifade etmektedir: “Bir ateist mistik, en sosyalist ve komünist partilere karşı olan bir sosyalist, çoğunlukla Freudçu geleneğin dışında olan bir psikanalist” (Karacoşkun ,2012:16).

Bu bölümde, ifade edilen öz tanımlamadan hareketle, Erich Fromm’un hayatı, dine yaklaşımı, dindarlık anlayışı ve Tanrı tasavvuru detaylı olarak ele alınmaktadır.

3.2.2.1. Erich Fromm’un Hayatı

Erich Fromm, 23 Mart 1900 tarihinde Almanya’nın Frankfurt kentinde, Ortodoks Yahudi kökenli bir ailenin tek çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Alman asıllı bir Amerikalı psikanalist ve toplum bilimci olan Fromm, çocukluk dönemine ilişkin yaptığı değerlendirmelerde annesinin oldukça koruyucu, babasının ise ciddi ve resmi bir mizaca sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu durumun, tek çocuk olduğu aile ortamında çeşitli psikolojik sıkıntılar yaşamasına yol açtığını, ancak zamanla bu zorlukların üstesinden gelmeyi başardığını belirtmektedir (Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai-“Erich Fromm: Life and Work”; Karacoşkun ,2012:17).

Erken yaşlarda hem çağdaş hem de dini eğitim alan Fromm, yalnızca teorik bilgiyle yetinmemiş, aynı zamanda Yahudilik ve Siyonizm temelli etkinliklere de katılım göstermiştir. Orta sınıfa mensup ve dindar bir Yahudi ailenin çocuğu olan Fromm’un babası, Yahudi kutsal metinleri hakkında bilgi sahibi bir kişiydi. Fromm, ailesinin özellikle baba tarafından olan bireylerinin Orta Çağ etkisinde şekillenen bir yaşam sürdürdüklerini, bu durumun olumsuz bir koşul değil, kendisi açısından geliştirici bir faktör olduğunu vurgulamaktadır (Fromm ,1997:118; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- “Erich Fromm: Life and Work”; Karacoşkun ,2012:17).

Aile büyüklerinin büyük çoğunluğu Talmud okuyucusu olup, zamanlarını bu metinleri yorumlamakla geçiren, dünyevi işlerden uzak duran Yahudi din adamlarıdır. Fromm, baba tarafından büyükbabasının Bavyera’da küçük bir şehirde yaşadığını ve geçimini

küçük bir işletmeden sağladığını belirtmektedir. Aynı zamanda bu büyükbabasının Talmud okumalarına olan yoğun ilgisinin, ticari faaliyetlerini bile ikinci plana atmasına neden olduğunu ifade etmektedir. Fromm'a göre, ailesindeki bu yaşam tarzı kendisi için oldukça önemlidir. Modern insanın yaşamını yalnızca maddi kazanç temelli kurgulamasını eleştirir; kişinin hayatını yalnızca ekonomik hedeflere göre şekillendirmesini ahlaki bir problem olarak görür. Almanya'da aldığı eğitimle Alman kültüründen beslendiğini ifade eden Fromm, bu kültürün içinde bir "yabancı gibi hissettiğini ancak bu hissin kendisine gelişim açısından önemli katkılar sunduğunu da belirtmektedir. Bu bağlamda, yabancılaşma deneyiminin bireyin empati ve içsel farkındalığını artırdığını savunur (Fromm ,1997:118-119; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- "Erich Fromm: Life and Work").

Annesi tarafındaki aile yapısının daha seküler olduğunu belirten Fromm, yalnızca bir dayısının din bilgini olduğunu, bu kişinin küçük yaşlarda kendisi üzerinde olumlu etkiler bıraktığını dile getirmektedir. Fromm'un babası şarap ticareti ile uğraşmış ancak bu meslekten pek memnun olmamıştır. Fromm, çocukluk döneminde sürekli annesinin yanında yer aldığını, sık sık ağladığını ve babasıyla kurduğu ilişkinin başlangıçta mesafeli olduğunu belirtse de ilerleyen yıllarda babasına karşı duyduğu sevgi ve ilginin arttığını ve karşılıklı bir sevgi ilişkisinin oluştuğunu ifade etmektedir (Fromm ,1997:119-120; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- "Erich Fromm: Life and Work").

Psikanalist olma kararında ailesinin etkisi olmadığını söyleyen Fromm, çocukluk döneminde yaşadığı psikolojik sıkıntıların etkisiyle psikanaliz sürecine girdiğini ancak bu süreçlerden beklediği faydayı elde edemediğini ifade etmektedir. Ona göre, psikanaliz asıl etkisini danışanlarıyla yaptığı analizler sırasında göstermiştir. Fromm, danışanlarının sorunlarına çözüm üretmeye çalışırken kendi içsel problemlerini de fark ettiğini ve iyileştirmiş olduğunu belirtmektedir (Fromm ,1997:120-121; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- "Erich Fromm: Life and Work").

İlk olarak Yahudilik üzerine eğitim almak üzere Litvanya Üniversitesi'ne gitmek istemiş; ancak babasının sert tepkisi nedeniyle bu isteğinden vazgeçmiştir. Daha sonra hukuk eğitimine başlamış, fakat bu alanda da tatmin olmayarak Frankfurt'ta ve sonrasında Heidelberg Üniversitesi'nde sosyal bilimler eğitimi almıştır. Bu dönemde

Max Weber'den dersler almış ve onu sıra dışı, etkileyici bir eğitmen olarak tanımlamıştır (Fromm ,1997:121; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- “Erich Fromm: Life and Work”).

Fromm, 1922 yılında Heidelberg Üniversitesi'nden felsefe doktoru unvanı almıştır. Frankfurt'ta sosyal bilim öğrenimini tamamladıktan sonra Münih'te psikoloji eğitimi almış; bu süreçte Freud'un etkisinin eğitim aldığı çevrelerde hissedilmediğini belirtmiştir. Öyle ki Freud'a ilgi duyan bir arkadaşının bu ilgisini, görevinden alınmamak için gizlemek zorunda kaldığını dile getirmiştir (Fromm ,1997:121-122; Karacoşkun ,2012:17; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- “Erich Fromm: Life and Work”).

Kendisini analiz ettirmek amacıyla psikanalitik süreçlere katılmış, Freud'un yakın çevresinden Dr. Sachs ve Zürihli Dr. Wiltenberg ile çalışmalar yürütmüştür. Ancak bu deneyimlerden de yeterli faydayı görememiştir. Asıl dönüşümün, danışanlarını analiz ederken yaşandığını ve bu sürecin çift yönlü bir iyileştirme sağladığını ifade etmektedir (Fromm ,1997:122; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- “Erich Fromm: Life and Work”).

1933 yılında Nazi rejiminin baskılarından kaçarak Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmiş, burada William Alanson White Psikiyatri Enstitüsü'nün kurucuları arasında yer almıştır. Ayrıca ABD ve Meksika'da çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği yapmış; 1962 yılında New York Üniversitesi'nde psikiyatri profesörü olmuştur (Karacoşkun ,2012:17-18; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- “Erich Fromm: Life and Work”).

New York'ta kurduğu kliniğinde sınırlı sayıda danışanla çalışmayı tercih eden Fromm, sabah saatlerini okuma ve yazmaya ayırdığını ve bu düzenin kendisini ruhsal olarak beslediğini ifade etmektedir. Maddi ihtiyaçların yoğunlaştığı bir dönemde bile bu yaşam düzenini korumayı tercih ettiğini vurgulamaktadır (Fromm ,1997:124; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- “Erich Fromm: Life and Work”).

Psikanaliz sürecine ilişkin olarak, danışanlarına belli kurallar koyduğunu, ancak gerçekleri bulma sorumluluğunu onlara bıraktığını ve danışanın aklından geçen her şeyi paylaşmasının sürecin sağlıklı ilerlemesi açısından elzem olduğunu savunmaktadır

(Fromm ,1997:127; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- “Erich Fromm: Life and Work”).

Özel yaşamında üç evlilik yapan Fromm, ilk evliliğini 1926 yılında meslektaşı Frieda Reichmann ile gerçekleştirmiştir. Bu ilişki, başlangıçta danışan–psikanalist ilişkisi olarak başlamış, sonrasında evliliğe dönüşmüştür. 1944 yılında ikinci evliliğini Henny Gurland ile yapmış; onun sağlık sorunları nedeniyle bir süre Meksika’da yaşamıştır. Eşinin 1952 yılında vefat etmesinden sonra, 1953 yılında Annis Freeman ile üçüncü evliliğini yapmıştır. Ayrıca meslektaşı Karen Horney ile de duygusal bir ilişki yaşadığı ileri sürülmektedir (Karacoşkun ,2012:18; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- “Erich Fromm: Life and Work”).

Yaşamı boyunca tüberküloz ve kalp rahatsızlıklarıyla mücadele eden Fromm, 18 Mart 1980 tarihinde, 80 yaşına beş gün kala, İsviçre’de hayatını kaybetmiştir (Karacoşkun ,2012:18; Cherry, 2023; Kelland, t.y.; CHMC Dubai- “Erich Fromm: Life and Work”).

3.2.2.2. Erich Fromm’un Dine Yaklaşımı

İnsanların yaşamlarında dini olguların incelenmesinde sosyologlar ve ruh bilimciler tarafından benimsenen iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Birincisi, deney ve gözlemlenebilir verilere dayanan bilimsel tutumdur. Bu yaklaşım, insanların yaşamlarında var olan dini eylemlerin bilimsel yöntemlerle incelenip gözlemlenebilir veriler ışığında deneylere tabi tutulması suretiyle bilgi elde edilebileceğini savunmaktadır. İkinci yaklaşım ise, bireyin dini deneyimleri üzerinden dine dair incelemelerin yapılabileceğini ileri sürmektedir. Din gibi karmaşık bir olgunun ancak bu yolla anlaşılabilirliği iddia edilmektedir. Bu iki yaklaşım çerçevesinde, ilk yaklaşımı benimseyenler deneyci, ikincisini benimseyenler ise genellikle insan merkezci olarak adlandırılmaktadır (Karacoşkun, 2012: 85).

Bu bağlamda Erich Fromm’un insan merkezci yaklaşımı benimsediği ifade edilmektedir. Çünkü Fromm’un din ile ilgili analizleri, genel olarak bireyin yaşadığı deneyimler üzerine odaklanmaktadır. Böylece bireyin deneyimlerinin bilgisine ulaşarak, dini anlayış ve dinin ne olduğuna dair esas bilgiye ulaşılması amaçlanmaktadır (Karacoşkun, 2012: 85).

Fromm, insanın diğer canlılardan farklı olarak kendine özgü türsel özelliklere sahip olduğunu belirtmekte ve dine bağlılığı, insan doğasının bir gereği, yani türüne özgü bir nitelik olarak değerlendirmektedir (Fromm, 2023: 172; Türker, 2018: 94-95). Din kavramının tanımı söz konusu olduğunda, terimsel anlamda bazı sorunların varlığından söz etmektedir. Seçilmiş belli bir dini ya da dini düşünceyi göz önünde bulundurmadan, insanlık için ortak kabul görebilecek bir “din” terimine ihtiyaç olduğunu vurgulayan Fromm, böyle bir kelimenin bulunmaması nedeniyle “din” terimini mecburi olarak tercih ettiğini ifade etmektedir (Fromm, 2022: 31).

Fromm, tercih ettiği “din” kavramını; belirli bir topluluk tarafından benimsenen, bireye seçim yapabileceği bir yol sunan ve ibadet ile bağlılık göstereceği bir nesne öneren, hareket ve fikirsel bir yapı olarak tanımlamaktadır (Fromm, 2022: 31; Türker, 2018: 95; Apaydın, 2005: 171; Han-Kyung, 2001). Bu tanıma göre “din” kelimesi, belirli bir dine ya da kutsal bir varlığa zorunlu bir bağlılık ifade etmemekte; aksine, topluluk içindeki bireylerce benimsenen ve ortak bir bilinç oluşturan fikirsel bir yapı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yapı, bireylere saygı duyulacak, kutsal addedilecek bir varlık ve eylemlerini düzenleyen, yol gösteren bir organizasyon sunmaktadır. Böylelikle dün, bugün ve yarın varlık sahasında bulunan toplulukların, kendilerinin belirlediği yön doğrultusunda dine bağlı olduğu ve fikirlerini dini olarak ifade ettiği görülmektedir (Fromm, 2023: 171; Apaydın, 2005: 171-172).

Fromm, dini açıklarken yüce dinlerdeki Tanrı ile kurulan ilişki ya da dinlerin Tanrı tarafından insanlara vahyedilmesi gibi hususlara değinmemektedir. Ona göre, bir topluluk tarafından benimsenen her tür fikir, dini özellik taşımaktadır (Fromm, 2023: 171; Çatal, 2003: 37).

“Din” veya “dinsel” kavramlarının içeriği ve kapsamı hakkında bilgi vermekte yetersiz kalan bu tanımlar; üstün görülen yüce varlığın hayvan, ağaç, put, gizli kutsal, ruhani insan, lider ya da ulus olabileceğini ortaya koymaktadır. Fromm’a göre, dini sistemler yapıcı ya da bozguncu olabilir, sadece kendini düşünme veya birlik gibi zıt durumları da barındırabilmektedir (Fromm, 2023: 171; Apaydın, 2005: 172-176). Bireyler dünya üzerindeki canlı nesnelere, elleriyle yaptıkları putlara, gizli yaratıcıya veya ruhani idarecilere itaat edebileceği gibi, kendi yeteneklerini ve davranışlarını da kutsallaştırarak onlara bağlanabilmektedir (Fromm, 2022: 35).

Fromm'a göre dinler iki ana başlık altında incelenmektedir: otoriter dinler ve hümaniter dinler. Bunlara ek olarak, çağdaş dönemde ortaya çıkan "endüstriyel din" ya da "sibernetik din" olarak adlandırılan yeni bir din yaklaşımı da bulunmaktadır (Fromm, 2023: 252; Türker, 2018: 95; Apaydın, 2005: 176; Han-Kyung, 2001).

Otoriter dini, Oxford Dictionary'deki tanımdan yola çıkarak geliştiren Fromm, dinin "bireyin üstün ve gizil bir kuvveti seçip onaylaması ve bu kuvvetin bireyin geleceğini tayin etmesi" şeklinde tarif edilmesini otoriter dine özgü bir tanım olarak kabul etmektedir. Bu tanıma göre, bireyin yazgısı kendisi dışındaki bir kuvvet tarafından belirlenmekte ve birey bu yazgıyı onaylamak zorundadır. Tanrı'nın kudreti, bireyler üzerinde ibadet etme konusunda baskı kurma yetkisi ile ilintilidir ve teslimiyet ile ilahlaştırılma bu bağlamda bir gerekliliktir. Bu özelliklerin yokluğu ise günah olarak değerlendirilir (Fromm, 2022: 41-42; Türker, 2018: 96; Apaydın, 2005: 176-178).

Fromm, otoriter dinlerin temel niteliğinin, bireylerin kendi dışında ve beş duyuyla algılanamayan bir güce biat etmeleri olduğunu belirtmektedir. Bu tür dinlerde en önemli fazilet teslimiyet, en büyük günah ise başkaldırı olarak görülmektedir (Fromm, 2022: 42; Türker, 2018: 96).

Otoriter dinlerde yaratıcı, kudret ve hâkimiyetin sembolü olarak tanımlanır; en üstün ve tüm durumlardan haberdar olan varlık olarak kabul edilir. Buna karşılık birey, zayıf ve aciz bir konumdadır. Bu nedenle bireyin yaşamına anlam katabilmesi ve kuvvet elde edebilmesi, yalnızca Tanrı'ya aidiyet ve biat yoluyla mümkün olmaktadır. Ancak bu biat, bireyin özgürlük ve benlik bilincini yitirmesine yol açmaktadır (Fromm, 2022: 42; Türker, 2018: 96-97; Apaydın, 2005: 176-178; Han-Kyung, 2001).

Fromm, otoriter dinlerin ve bu anlayışa sahip dindarlık biçimlerinin özünde, bireyin özünde duyumsadığı her şeyin önemsizleşmesi, benlik duygusunun yok olması ve tüm benliğin Tanrı'ya teslim edilmesi olduğunu belirtmektedir. Otoriter dinlere örnek olarak Calvin teolojisini göstermektedir (Fromm, 1996: 79-82). Bu otoriter din anlayışının örneklerine günlük yaşamda da rastlamak mümkündür (Fromm, 2022: 64).

Fromm, dinleri sınıflandırırken otoriter ve hümaniter dinler ayrımını yaparken, asıl önem verdiği şey bu doktrinlerin arkasındaki hümaniter duygu, düşünce ve davranışlardır (Fromm, 2022: 66). Hümaniter din anlayışı, belli bir dinden ziyade,

insancıl yaklaşımı benimseyen dinlerin incelenmesini ifade etmektedir. Bu tür dinler, öncelikle birey ve onun kudreti ile ilgilenir. Fromm'a göre bireyin kendini ve diğer bireylerle bağlarını anlaması, evrendeki yerini kavraması için zekâ gelişimini sağlaması, hakikati bilmesi, olanaklarının sınırlarını keşfetmesi gerekir. Bireyin sevgi duygusunda ilerleme kaydetmesi, öz saygısını artırması ve evrendeki varlıklarla bir bütün olduğunun bilincinde olması gerekmektedir. Böyle bir dini hayat, bireye evrenle iç içe olma hissi yaşatmakta, zihin gücü ve sevgiye dayalı olarak yeryüzüyle olan bağını güçlendirmektedir. Hümaniter dinlerde bireyin gayreti, var olan tüm kuvvetini kullanmak üzerine odaklanır ve fazilet teslimiyette değil, kendini gerçekleştirme görülür (Fromm, 2022: 43-44; Apaydın, 2005: 177; Han-Kyung, 2001).

Hümaniter dinlerdeki Tanrı anlayışı, otoriter dinlerdeki gibi kudret ve hâkimiyet sahibi yegâne yaratıcı değil; bireyin hayatında başarmaya çalıştığı kişisel güçlerin ve üstünlüğün simgesidir. Birey zamanla bu simgeye ulaşacak ve ona benzer özelliklere sahip olacaktır (Fromm, 2022: 44).

Fromm, hümaniter dinlere örnek olarak Budizm'in ilk dönemlerini, Taoizm'i, İşıya Peygamber'in öğretilerini, Sokrates, Spinoza'yı, Yahudilik ve Hristiyanlıktaki çeşitli ekolleri ve Fransız Devrimi'nin rasyonalizm dinini göstermektedir (Fromm, 2022: 44).

Fromm'a göre otoriter ve hümaniter dinler arasındaki fark, dinlerin farklı oluşundan değil; aynı din içinde bile bu iki yaklaşımın bulunmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin Hristiyanlık ve Musevilikte hem otoriter hem hümaniter yönelimler mevcuttur (Fromm, 2022: 47).

Hristiyanlığın ilk dönemleri, hümaniter ve yetke karşıtı bir anlayışa sahipti. Hz. İsa'nın "Tanrı'nın krallığı sizlerin içindedir." ifadesi bunu en güzel şekilde temsil eder. Ancak birkaç yüzyıl sonra Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun hâkim güçlerinin dini haline gelince, otoriter anlayış baskın hale gelmiş ve otoriter ile hümaniter yaklaşımlar arasındaki mücadele asırlarca sürmüştür (Fromm, 2022: 52-53).

Hristiyanlık ve Yahudilikte hümaniter unsur, en güçlü şekilde mistik şekillerinde görülmektedir. Mistik inanç sahipleri, bireyin kudretini hayatına yansıtmasını öncelikli görmekte, birey ile yaratıcı arasında derin bir benzerlik olduğunu savunmaktadır. Ayrıca bireyin Tanrı'ya ihtiyaç duyduğu kadar, Tanrı'nın da bireye ihtiyaç duyduğu

görüşü hakimdir. “Tanrı, insanı kendi suretine benzer yarattı” ifadesi, birey ile yaratıcı arasındaki içsel benzerliği yansıtmaktadır. Hümaniter dini yaklaşımın temelinde ise endişe ve itaatten çok sevgi ve kuvvete güvenme vardır. Bu yaklaşımlarda Tanrı, bireyin üzerinde hâkim olan bir güç değil, bireyin içinde hissettiği kudretin kökenidir (Fromm, 2022: 53).

Son olarak, Fromm yeni din olarak adlandırdığı “endüstriyel din”in ortaya çıkışına değinmektedir. Sanayi gelişimi ile birlikte sosyal yapı, yeni bir birey türü ortaya çıkarmıştır. Fromm, bu tür bireylere “robot insan”, “şirket insanı” ve “tüketim insanı” gibi isimler vermektedir (Fromm, 2023: 60). Pazar ekonomisi kişiliği ya da pazarlayıcı olarak da tanımlanan bu kişilik tipi, modern sosyal yapılarda bireylerin kendilerini bir ürün olarak görmeleri ve değerlerini kullanım değeri yerine değişim değeri üzerinden algılamaları ile karakterize edilmektedir (Fromm, 2023: 252; Fromm, 1999: 88; Fromm, 1996: 86). Bu anlayışla bireyler, hayatları ve mutlulukları için değil, en iyi şekilde “satılmak” için çaba göstermektedir. En önemli amaçları ise şöhret elde etmek veya lüks bir yaşam sürmektir (Fromm, 2023: 255-257). Böyle bir tutum, bireyin hayatına ve dini eğilimlerine yönelik felsefi ve dini sorulara ilgisiz kalmasına neden olmaktadır (Çatal, 2003: 42).

Fromm’un “endüstriyel” veya “sibernetik din” olarak nitelendirdiği bu yeni din, önceki dinler gibi belirli fikirsel yapılar ve inanç sistemlerine dayanmamakta, ancak dışa yansıttığı duygu, düşünce ve eylemlerle kendisini hissettirmektedir (Fromm, 2023: 252). Çağdaş sosyal yapılar içerisinde diğer dinlerin gerisinde gelişen ve kişiliklere yerleşen bu yeni dini anlayış, gerçek dinin özü ile örtüşmemektedir. Buna karşın hızla yayılmakta ve gizli bir din olarak varlığını sürdürmektedir (Fromm, 2023: 251).

Fromm’a göre bu yeni dini yapının iki temel niteliği vardır (Fromm, 2004: 70): Birincisi, bireye sunulan sonsuz ve anında erişilebilir haz vaatleridir. İkincisi ise bireyin tanrı olma arzusu ve tanrının gerçekleştiği her şeyi bireyin de gerçekleştirme talebidir. Bu, bireyin teknolojik ilerlemesiyle klasik dinlerdeki tanrının evreni yaratmasına paralel olarak yeni bir evren yaratması ve kendini tanrı ilan etmesi anlamına gelmektedir (Fromm, 2023: 252).

Fromm, bu yeni dinin mukaddes saydığı değerler arasında çalışma, elde etme, hâkimiyet, yönetim ve başarı gibi unsurların bulunduğunu belirtmektedir. Bu değerler putlaştırılmakta ancak bireyler kendilerini geleneksel dinlere bağlı olarak görmeye devam ettikleri için bu gerçeklerini gizlemektedirler. Ayrıca hiç kimse bu yeni dine mensup olduğunu açıkça ifade etmemektedir (Fromm, 2004: 71).

Fromm, bu yeni dine bağlı olduğunu gizleyen ve dindar olduklarını iddia eden bireylerin, sevgi dolu bir Tanrı'ya tapındıklarını söyleseler bile, aslında tapınmanın pazar ekonomisinin simgesi olan bir puta yapıldığını ifade etmektedir (Fromm, 2022: 98). Hatta bireylerin cenneti, her şeyin mevcut olduğu, kredi kartlarının geçerli olduğu ve sadece istediklerini değil, başkalarından daha fazlasını elde edebilecekleri büyük bir süpermarket olarak hayal ettiklerini belirtmektedir (Fromm, 2004: 54).

Fromm, bu yeni dinin herhangi bir etik değer geliştirmediğini, temel ilkesinin teknolojik imkân dâhilindeki her şeyi gerçekleştirmek olduğunu ifade etmektedir (Fromm, 2004: 72). Ayrıca bireyin kendi yarattığı ekonomi ve teknolojinin kısa sürede bireyin efendisi haline geleceğini öngörmektedir (Fromm, 2023: 263). Fromm, gerçek dinin önündeki en büyük tehdit ve zarar unsurunun da bu yeni dini yaklaşım olduğunu vurgulamaktadır (Fromm, 2022: 98).

3.2.2.3. Erich Fromm'un Dindarlık Anlayışı

Erich Fromm'un dindarlık anlayışı başlığı altında, Fromm'un din kavramına ilişkin temel görüşleri ele alınacaktır. Bu kapsamda, onun dindarlık anlayışındaki iki önemli kavram olan "Otoriter Din" ve "Hümaniter Din" alt başlıkları altında detaylı şekilde incelenecektir.

3.2.2.3.1. Otoriter Din

Erich Fromm, otoriter din kavramının tam anlamıyla bilinmesi gerektiğini savunmakta ve bu kavramın tanımını Oxford Sözlüğü'ndeki "din" maddesinde bulduğunu belirtmektedir. Söz konusu tanımın aslında otoriter dinin tanımı olduğunu ifade etmektedir. Sözlükte yer alan tanıma göre: "Din, insanın alınyazısını belirleyen ve saygı duyulmayı, önünde boyun eğilmeyi ve tapılmayı hak eden kendinden üstün görünmez bir gücü kabul etmesidir." (Fromm, 2022: 41-42)

Fromm, bu tanımda vurgulanan temel noktanın bireyin üzerinde bulunan üstün bir varlık tarafından kontrol altında tutulması olduğunu belirtmekle birlikte, sadece bu durumun otoriter dinin varlığını kesin olarak gösteremeyeceğini savunmaktadır. Ona göre bir dinin otoriter niteliği, kontrol altında tutma davranışından ziyade, bu varlığa karşı duyulan saygı, biat etme ve tapılma hakkının kabul edilmesidir. Bu bağlılık ifadelerinin kaynağının ise Tanrılığın ahlaki bir sonucu ya da aşırı sevgi değil, tüm kontrolün tek elde toplanması ve bu varlığın insana karşı mutlak kudret sahibi olmasından ileri geldiğini vurgulamaktadır. Ayrıca bu kudretli varlığın, kişiye itaat etmesi için baskı uygulayacak bir iradeye sahip olduğunu ve bu baskıya uymamanın günah işlemek anlamına geldiğini ifade etmektedir (Fromm, 2022: 42).

Otoriter din ve otoriter dini deneyimin temel unsuru olarak bireyin kendinden daha üstün ve kudretli bir varlığa bağlılık göstermesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Fromm'a göre otoriter dinde faziletli davranış, kişinin kendisinden üstün olan güce bağlılık göstermesi; aksi davranış ise günah olarak kabul edilmektedir. Bu dini yapı içerisinde Tanrı, kudret ve ilim sahibi olarak tasavvur edilirken; insan, hem kudretten yoksun hem de değersiz bir varlık olarak algılanmaktadır. Fromm, bu güçsüz ve değersiz bireyin, ancak tam bir bağlılıkla tüm otoritenin sahibi olan Tanrı'ya yönelmesi ve ondan destek görmesiyle kendini güçlü hissedebileceğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda, kudretli bir otoriteye bağlılık, bireyin yalnızlık ve acizlik hissinden kurtulma yolu olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece birey, özgürlüğünü yitirmiş olsa da bağlı olduğu kudretli Tanrı tarafından korunma duygusunu edinmektedir (Fromm, 2022: 42).

Fromm, otoriter dinlere ilişkin bu tespitlerini destekleyici örnek olarak Calvin'in teolojisini göstermektedir. Calvin'in bireyin içindeki güzellikleri ve güçleri göz ardı etmeden, bireyin kendisi hakkında doğru bir fikir sahibi olamayacağını ifade ettiğini belirtmektedir. Bireyin "alçak gönüllülüğü" olarak adlandırılan bu durumda, kişi hüznü ve eksikliklerinin farkında olarak bilinçli şekilde yenilgiyi kabul edip itaat etmektedir. Fromm, Calvin'in bu düşüncesinin, yani bireyin varlığını yok sayması ve güçsüzlüğü nedeniyle itaat etmesinin otoriter dinlerin temelini oluşturduğunu ifade etmektedir. Bu dini anlayışta ilah, kudretin ve otoritenin sembolü olarak en yüce varlık kabul edilmekte; birey ise bu yücelik karşısında ezilen, zayıf kalan bir konuma indirgenmektedir (Fromm, 2022: 42-43).

Fromm, otoriter dinsel yapıların çoğunlukla bireylerin günlük yaşamıyla ilgisi olmayan, beş duyu organıyla algılanamayan ve gerçeklikten uzak bir dünyayı referans aldığını belirtmektedir. Günümüz insanının sevinçleri, üzüntüleri gibi yaşantıları, ölüm sonrası başlayacak yeni bir hayat söylemiyle yok sayılmakta; bu söylem ise gücü elinde bulunduran kesim tarafından insanların yaşamlarını kontrol altına almak amacıyla bir simge olarak kullanılmaktadır (Fromm, 2022: 43).

Fromm, zihin ve sevgi gibi özünde bireye ait olan değerlerin otoriter dinlerde Tanrı tarafından ele geçirildiğini ve tek sahibinin Tanrı olduğunu ifade etmektedir. Böylece bu yüce kudret daha da mükemmelleşirken, birey ise gerileyip eksilmektedir. Kişi, kendine ait erdem ve özellikleri Tanrı'ya devrederken kendi varlığını eksiltmekte, aciz bir konuma düşmektedir. Bu durumda, tüm nitelikleri Tanrı'ya aktarılan bireyin önem ve değerinin azaldığı sonucuna varılmaktadır. Fromm'a göre, insan kendisinden alınan bu özellikler nedeniyle değersizlik duygusunu yaşamakta ve tüm kudretini yitirecek derin bir acizyet içinde bulunmaktadır. Bu durum, mazoşist bireyin diğer bireylerle ilişkilerindeki davranışlarına benzetilmektedir; mazoşist kişi, diğerinden çekinirken onu beğenmekte ve özelliklerini ona sunmaktadır. Fromm, bu durumun, zor koşullarda bireyleri yöneten liderlerin dahi iyimserce algılanmasını sağlayan sistematik bir yapıya işaret ettiğini belirtmektedir (Fromm, 2022: 53-54).

Fromm, insanın en önemli özelliklerini yüce varlığa kaptırması sonucu kendisiyle olan bağının koptuğunu ve benliğinden uzaklaştığını ifade etmektedir. Kendine ait olan bu özelliklerin mutlak olarak yüce varlığın kontrolüne geçtiğini, insanın ise bu özelliklerden tamamen yoksun kaldığını belirtmektedir. Fromm, kendi benliğinden uzaklaşan bireyin, bu benliği yeniden kazanabilmesi için Tanrı aracılığıyla buluşmaya çalıştığını ve yüce varlığa bağlı kalarak kaybettiği özellikleri tekrar elde etmeyi amaçladığını ifade etmektedir. İnsanın Tanrı'ya aktardığı özelliklerinin bir kısmını geri talep ettiğini ancak her şeyini kaybettiğinden merhametine muhtaç olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle bireyin Tanrı'nın sevgisini kazanabilmek için, içinde bulunduğu eksikliğin delillerini Tanrı'ya göstermesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca, doğru düşünce ve bilgi eksikliği nedeniyle kendi yönünü tayin edemeyen bireyin, Tanrı'yı bu konuda ikna ederek onun ilminden yararlanmasını sağlaması gerektiğini ifade etmektedir (Fromm, 2022: 54).

Fromm, bireyin yaşadığı eksiklik duygusunun yalnızca Tanrı'dan yardım istemeyele kalmayacağını, aynı zamanda etik değerlerden de uzaklaşmaya neden olduğunu belirtmektedir. Sevgi ve akıl gibi bireye ait temel değerlerden uzaklaşan birey güven duygusunu yitirmekte ve bu durum din ile dünyevi yaşam arasındaki farklılığı ortaya koymaktadır. Bireyin günlük yaşamında sevgiden yoksun bir tutum sergilediğini ve dinsel açıdan kendini günahkâr hissettiğini vurgulayan Fromm, bireyin bu durumu değiştirmek amacıyla Tanrı ile ilişki kurmaya çalıştığını, ne denli zor durumda olduğunu ortaya koyarak Tanrı'nın merhametini kazanmayı hedeflediğini belirtmektedir. Ancak bu süreç, bireyi yanı sıra sürükleyen durumları gün yüzüne çıkarmakta ve çıkmazın derinleşmesine yol açmaktadır. Tanrı'nın yüceliğini kabul ettikçe birey kendi değersizliğini daha çok fark etmekte ve bu durum onun daha da günahkâr hissetmesine sebep olmaktadır. Bu döngü içinde birey, kendi günahkârlığını gördükçe Tanrı'yı daha da yücelterek, Tanrı'ya kaptırdığı özelliklerini geri kazanmayı zorlaştırmaktadır (Fromm, 2022: 54-55).

Fromm'un üzerinde önemle durduğu bir diğer husus ise, bireyin üstün ve denetleyici olarak algıladığı bu otoriteye karşı başkaldırmaktan kaçınmasıdır. Bireyin neden kendini gerçekleştirme yoluna gitmeyip, otoriter bir Tanrı'ya itaat etmeyi tercih ettiği sorusuna Fromm, bireyin özgürlüğünü ve benliğini yitirmiş olsa da ait olduğu bu ilahi kudretin kendisini koruduğu hissine sahip olduğunu yanıtlamaktadır. Bu himaye duygusu, bireyin yaşadığı kimsesizlik hissinden kurtulmasını sağlamakta; dolayısıyla bu duyguya sahip olan bireyin, bu yetkiye karşı başkaldırmasının çok zor olduğu vurgulanmaktadır (Karacoşkun, 2012: 115-116).

Fromm, otoriter dindarın kendini günah içinde hissetmesinin korkutucu olduğunu, çünkü bu durumun kişinin kendisine ceza verecek bir otoriteye başkaldırdığını ifade ettiğini belirtmektedir. Yanlışta olduğunu bilen birey, otoritenin insafına sığınarak affedilmeyi beklemekte; bu korku ve içsel durum tövbe ile kendini göstermektedir (Fromm, 2022: 86).

Otoriteye başkaldırmanın yol açtığı pişmanlık ve tövbenin, bireyi etik değerlerden uzaklaştırdığını ve bu durumun bağımlılığa dönüşmesine neden olduğunu söyleyen Fromm, bireyin kendine kızgınlık ve iğrenme hissiyle yaklaştığını ifade etmektedir. Kişi, yaşadığı içsel acıdan sonra aynı hataları yapmaya devam etme eğilimindedir.

Fromm'a göre, bireyin çektiği acıların sona ermesi, yaptığı hataları affetme yetkisini elinde bulunduran otoriteye itaat etmekle mümkün olmaktadır (Fromm, 2022: 86).

Sonuç olarak Fromm, otoriter dinin temelinde "teslimiyet" in yattığını, bu teslimiyetin bozulması halinde otoriter dinlerin varlığının tehlikeye gireceğini ifade etmektedir. Teslimiyet duygusundan uzaklaşmayı ve otoriteye başkaldırmayı faziletli bir davranış olarak gören, benliğin ve kendine ait özelliklerin kazanılması ile kendini gerçekleştirmeyi temel alan hümaniter din ise bu noktada ön plana çıkmaktadır (Karacoşkun, 2012: 116).

3.2.2.3.2. Hümaniter Din

Fromm, otoriter dinin aksine hümaniter dinde bireyin merkeze alındığını ve bu merkeziliğin bireyin kendi kudretine dayandığını ifade etmektedir. Bireyin kendi benliğini, diğer insanlarla olan bağlarını ve kainattaki yerini kavrayabilmesi için zihinsel açıdan kendini geliştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bireyin potansiyellerinin farkında olması zorunludur. Aynı zamanda bireyin kendine karşı sevgi ve saygı duymasının yanı sıra, diğer canlılara karşı da bu duyguları yaşaması gerekmektedir. Dünyadaki tüm canlıların bir arada, uyum içinde yaşamaya dair bir deneyim geliştirmesi önemlidir. Bu hedefe ulaşmak için bireyin gerekli kriterlere ve değerlere sahip olması elzemdir. Hümaniter dinde yaşanan dini deneyim, bireyin dünyadaki diğer canlılarla birlik olma tecrübesi olarak tanımlanmaktadır. Fromm, bu dini yapıda bireyin amacının, otoriter dindeki gibi kudretsizlik değil, aksine en yüksek kudrete sahip olmak olduğunu belirtmektedir. Bireyin itaat etmek yerine kendini gerçekleştirme yönünde çaba göstereceğini ifade etmektedir. Birey, otoritenin koyduğu hükümlere yalnızca saygıdan ötürü boyun eğmek yerine, kendi yaşadığı zihinsel ve duygusal deneyimlerin ışığında bu hükümlerin doğruluğuna inanır. Fromm, otoriter dinlerde görülen üzüntü ve günahkârlığın aksine, hümaniter dinlerde bireyin duygu durumunun mutluluk olduğunu vurgulamaktadır (Fromm, 2022: 43-44).

Fromm'a göre, hümaniter dinlerde Tanrı'nın birey üzerinde üstün bir kudreti yoktur. Bu dini yapıda Tanrı, kudret ve otoritenin sembolü olmaktan ziyade, bireyin yaşamı boyunca çözmeye çalıştığı çeşitli özelliklerin simgesi olarak görülmektedir (Fromm, 2022: 44).

Fromm, tarihsel olarak Buda, Tao, İřaya, İsa, Sokrates ve Spinoza gibi dūřtūnūrlerin ōđretileri ile Yahudi ve Hristiyan dinlerinin bazı yōnelimleri ve Fransız Devrimi'nin hūmaniter dine benzer ōzellikler tařıdığını belirtmektedir. Buna dayanarak, hūmaniter ve otoriter dinler arasındaki farkın, dinler ile dini nitelik tařıyan felsefi yapılar arasındaki fark ve benzerliklerle aynı düzeyde olmadığını ifade etmektedir. Bu yapıların tamamında esas olanın, dūřūnsel yapıdan ziyade doktrinlerin içinde gizli bulunan birey davranıřları olduğunu vurgulamaktadır (Fromm, 2022: 44).

Fromm, hūmaniter dinlere en yakın ōrnek olarak erken dōnem Budizm'i gōstermektedir. Budizm'in kurucusu olduğu kabul edilen "uyanmış kiři" anlamındaki Buda, bireyin varlığının ōzünü kavradığını ifade eder. Buda, dođaüstū gūler yerine akılı ōn planda tutar. Hakikate akılla ulaşan ilk insan olarak diğer bireylerin de akıllarını ve dūřūnce yetilerini kullanarak hakikate erişmelerini ōnerir. Bu yola başvuran bireyin sadece kendisi için değil, tūm insanlar için akıl yetilerini geliştirmesi gerektiğini belirtir. Bu sayede, bireyin arzularının ve isteklerinin esaretinden kurtulabileceği ifade edilmektedir. Buda'nın ōđretilerine gōre birey, sınırlarını bilmekle beraber potansiyellerinin farkında olmalı ve bunları ortaya çıkarmalıdır. Aydınlanmış birey ise acziyeti ve itaati değil, tersine içinde var olan potansiyelleri açığa çıkarmayı tercih etmektedir (Fromm, 2022: 44-45).

Fromm, hūmaniter dine benzerliđi nedeniyle diđer bir sistem olarak Spinoza'nın doktrinlerini gōstermektedir. Spinoza'nın Tanrı anlayıřında otoriterliđe dair bir iz bulunmamaktadır. Bu doktrinde, yaratıcı dūnyanın var olandan farklı bir biçimde yaratılması mōmkōn gōrōlmemekte; Tanrı'nın yarattığı dūzenle i içe olduđu ve onun ōzerinde deđiřiklik yapamayacađı ifade edilmektedir. Bireyin sahip olduđu yetiler arasında ōzellikle sevme ve dūřūnme ōn plana çıkarılmaktadır. Bireyin ōzgōrlōđünü elde edebilmesi ve potansiyellerini ortaya çıkarabilmesi için sevme ve dūřūnme yetilerini geliřtirmesi gerekmektedir (Fromm, 2022: 47). Tanrı, otoriter dinlerdeki gibi itaat edilmesi gereken bir otorite deđil, sōperegounun bir biçimi ve gizil gūlerin bir sembolō olarak gōrōlmektedir (Fromm, 2022: 53). İnsancı dinlerde Tanrı'yı sevme ifadesi; ōretici, itaat etmeden ve varoluřunun tatminiyle sevme olarak tanımlanmakta olup, yaratıcıya duyulan ařk da bu çerçevede insanın kudretiyle iliřkilendirilmektedir; yani kudretsizlikle bađlantılı deđildir (Fromm, 2022: 85).

Fromm, hümaniter dinlerde günah kavramının hoşgörüsüyle karşılandığını belirtmektedir. Yapılan hatalar karşısında bireyin kendisinden iğrenmek yerine, daha mükemmeliyi gerçekleştirmek için harekete geçme arzusu bulunduğu ifade edilmektedir. Bazı Hristiyan ve Yahudi din bilginlerinin bu kavrama, fazilet elde etmek için bir şart olarak baktığı vurgulanmaktadır. Hatalara ilişkin günahlara endişeyle yaklaşmak yerine, selamete erişme gayesiyle harekete geçildiğinde bireyin kendi benliğine ulaşabileceği belirtilmektedir. Bireyin kudretinin onaylanması, Tanrı ile özdeşleşmesi ve üzüntüden çok neşeye odaklanan görüşlerinde, suçlarının bilincinde olması bireyin gizil güçlerinin farkında olduğu anlamına gelmekte; bu durum ise otoriter dindeki gibi acizlik deneyimini değil, güçlenmeyi temsil etmektedir (Fromm, 2022: 86-87).

3.2.2.4. Erich Fromm'un Tanrı Tasavvuru

Erich Fromm, *Sevme Sanatı* adlı eserinde, bireylerin geçmişte Tanrı tasavvurunu, şahısları adına psikolojik bir destek sağlamak ve bu tasavvur edilen Tanrı'nın kudretli yapısından yararlanmak amacıyla, dürüstlük ve bütünlüğe olan ihtiyaçlarını gidermek üzere oluşturduklarını ifade etmektedir (Fromm, 2022: 73). *Tanrılar Gibi Olacaksınız* adlı eserinde ise, Tanrı kavramının klan liderleri veya kralların liderliğinde bulunan sosyo-politik bir sistem tarafından dayatıldığını belirtmektedir. Fromm'a göre kutsal olarak kabul edilen normların oluşturulması, kutsal yönetim anlayışına benzer bir biçimde şekillenmiştir (Fromm, 2019: 22). Bu bağlamda Fromm'un düşüncesinde üstün bir varlık olarak mutlak bir Tanrı tasavvuru bulunmamaktadır. Kendi düşünceleriyle de çelişmeyecek şekilde kendisini ateist mistik olarak tanımlamaktadır (Fromm, 2019: 22).

Fromm, düşüncelerini hümanist bir perspektifle ortaya koymakta ve bu anlayışın temelinde çocukluğundan itibaren önem verdiği *Ahd-i Atik* (Eski Ahit) ile olan bağlantıyı göstermektedir. Ona göre, *Ahd-i Atik* yaratıcı tarafından gönderilmiş bir kaynak olmayıp, farklı zamanlarda varlık göstermiş Yahudi toplulukları tarafından, nesiller boyu bağımsızlık mücadelesi veren kişilerin yaratıcılık izlerini taşıyan sıra dışı bir metindir (Fromm, 2019: 12-13). Bütün zorluklara rağmen Yahudi dini mensupları, hümanist anlayışın gelişimini sağlamış ve bunun sonucunda radikal hümanizm, *Ahd-i Atik* vasıtasıyla hep Yahudilerle birlikte olmuştur (Fromm, 2019: 18-20).

Fromm, bireyin yaşamındaki Tanrı düşüncesini açıklarken, çocuklukta anne-baba ile olan bağın önemini vurgulamaktadır. Tanrı tasavvuru ve Tanrı sevgisinin temel kaynağı

olarak anne-baba ilişkisini göstermektedir (Fromm, 2022: 52). Ayrıca *Ahd-i Atik* ve Yahudilikteki Tanrı tasavvurunun evrimsel (tekâmülcü) bir süreçle, basamaklı olarak geliştiğini belirtmekte; bu basamakların bütün bireyler için geçerli olduğunu ileri sürmektedir. Tanrı tasavvuru, üç aşamalı bir süreçten geçerek bugüne ulaşmış, ancak gelişimini tamamlamamış olup, gelecekte bireyin Tanrı'dan ayrılarak özgürleşeceği öngörülmektedir (Çetin, 2018: 87).

Fromm'un bahsettiği üç basamaklı sürecin ilk aşamasında, Tanrı zulmeden bir lider olarak tasavvur edilmektedir. Bu Tanrı, tüm varlıkları yaratma ve aynı zamanda yok etme yetkisini elinde bulundurmaktadır. Yarattığı bireyle mücadele halindedir; onu kendisine rakip görür ve sonsuz yaşam ile ilim ağaçlarının meyvelerinden tüketmemesini istemektedir. Fromm, bu tasavvuru *Ahd-i Atik*'te geçen Âdem ile Havva hikâyesi ile desteklemektedir. İlgili bölümlerde Tanrı, Âdem ile Havva'nın ilim ve sonsuz yaşamı simgeleyen ağaçların ürünlerinden yemesini engellemeye çalışmakta, ancak kötü ruhların etkisiyle ilim ağacından yedikleri için iyi ve kötü arasındaki farkı öğrenerek Tanrı'nın bilgisine eriştikleri anlatılmaktadır. Ardından, hayat ağacının ürününden yemelerinin engellenmesi ile Tanrı, onları cennetten kovmaktadır. Fromm'a göre Tanrı, üstünlüğünü koruyabilmek adına Âdem ile Havva'yı cennetten sürmüştür; Hristiyan anlayışında bu durum insanlık için bir kayıp olarak görülse de, Fromm bunu bireyin kazancı ve Tanrı'ya karşı zaferi olarak değerlendirmektedir (Fromm, 2019: 26-27). Bireyin ilk hareketinin bir başkaldırı olduğunu vurgulamaktadır (Fromm, 1987: 7). Ayrıca, bireyin özgürlüğünü kazanmasının temel kaynağının bu başkaldırı hareketi olduğunu belirtmektedir (Çetin, 2018: 88).

İkinci basamakta ise, yarattıklarından memnun kalmadığında onları değiştiren bir Tanrı tasavvuru ortaya çıkmaktadır. Bu Tanrı, bireye daha çok benzeyen bir özellik taşımaktadır; çünkü eylemlerinden pişmanlık duymakta ve bireye ait nitelikleri bünyesinde barındırmaktadır. Fromm, bu bağlamda Nuh Tufanı örneğini ele almaktadır. Tufanı gerçekleştiren Tanrı, pişmanlık duyarak Nuh ve ailesini kurtarmış ve bir daha tufan yapmayacağına dair onlarla anlaşma yapmıştır. Böylece Tanrı, yarı-insani nitelikler taşıyan Yunan tanrıları gibi bireye benzer özellikler göstermektedir. Fromm, bu anlaşmanın bireyin bağımsızlığını teminat altına aldığını ve Tanrı'nın mutlak otoritesini kaybettiğini ifade etmektedir (Fromm, 2019: 27-28).

Üçüncü ve son basamakta ise, Tanrı'nın birey olarak tasavvur edilmesinin engellendiği soyut bir Tanrı anlayışı söz konusudur. Fromm, bu aşamanın başlangıcını Hz. Musa ile ilişkilendirmektedir. On Emir'de putlara bağlılık ve Tanrı'yı maddi simgelerle tasvir etme kesin şekilde yasaklanmıştır. Bu süreçte Tanrı, Musa'ya ismini söyleyerek "Ben Ben'im" ifadesini kullanmıştır. Sonrasında Yahudi filozofu Moses Maimonides, yaratıcıyı ne olduğu ile değil, ne olmadığı ile tasavvur etmenin mümkün olduğunu ortaya koymuştur (Fromm, 2019: 36-37; Wulff, *Hümanistik İnancın Umudu*).

Fromm'a göre, Tanrı tasavvuru tekâmül sürecini tamamlayarak, Âdem'in haset dolu, bireye benzeyen Tanrısından, Nuh'un yarı-insani Yunan tanrısına; oradan da Musa'nın ismi olmayan soyut Tanrısına doğru ilerlemiştir (Fromm, 2019: 37). Böylece, bireyin ibadet ettiği Tanrı, birey üzerindeki hâkimiyetini kaybetmiştir. Zamanla birey bağımsızlaşmış ve elde ettiği kazanımlar sayesinde yalnızca ibadet edilen, müdahale etmeyen sakin bir Tanrı anlayışı doğmuştur. Ancak Fromm'a göre, bu yeterli değildir; birey için tam anlamıyla özgür bir yapı gereklidir (Fromm, 2019: 58). Tekâmül anlayışıyla, bireyin kendi oluşturduğu Tanrı'ya olan bağlılığından kurtulacağı ve onu tahtından indirip yerine kendisini koyacağı öngörülmektedir (Fromm, 2024: 54; Fromm, 2019: 58).

Fromm'un Tanrı tasavvuru anlayışı ile din ve dindarlık yaklaşımları arasında paralellikler bulunmaktadır. Fromm, dinleri otoriter ve hümaniter olarak ikiye ayırdığı gibi, dindarlığı da aynı kategorilerle ele almaktadır. Tanrı tasavvurunda da bu ayrımı yapmakta; otoriter Tanrı tasavvurunu olumsuz, hümaniter Tanrı tasavvurunu ise olumlu bir perspektifle değerlendirmektedir (Çetin, 2018: 90).

3.2.2.4.1. Otoriter Tanrı Tasavvuru

Erich Fromm, otoriter Tanrı tasavvurunun genellikle kurumsal yapıya sahip dinlerde ortaya çıktığını belirtmektedir. Otoriter dinlerde, tüm durumları belirleyen ve kendisine bağlılık gösterilmesini bekleyen kudretli bir Tanrı anlayışı mevcuttur. Fromm'un yetkeye bağlılıkla ilgili görüşleri, otoriter Tanrı tasavvuru konusundaki düşünceleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Ayrıca Fromm, otoriter anlayışla oluşturulan Tanrı tasavvurunun bireyi önemsizleştirdiğini, benliğini kaybettiğini ve vicdani gelişimini geriletmesi nedeniyle eleştirmektedir (Çetin, 2018: 91).

Fromm'a göre, tek kudret sahibi olarak tasavvur edilen Tanrı anlayışı, bireyin zayıf ve önemsiz bir konuma itilmesine yol açmaktadır. Otoriter dinlere inanan bireyler, bu dine ait Tanrı'yı daima kendilerinden üstün ve kudretli kabul ederken; kendileriyle ilgili ise zayıflık ve önemsizlik duygusu taşımaktadırlar (Fromm, 2022: 55). Otoriter Tanrı tasavvuru, bireyin tercih özgürlüğünü engellemektedir. Çünkü bireyin, tek otorite ve en kudretli varlık olarak tasavvur edilen yaratıcıya itaat etme zorunluluğu dışında bir seçeneği yoktur. Bu bağlamda Tanrı'ya bağlılık, sevgi ve adalet duygusundan değil, biat ettirici bir kudretten kaynaklanmaktadır. Otoriter Tanrı tasavvuru, bireyleri kendine biat etmeye zorlamakta; bağlılıkta ve ayinlerde herhangi bir eksiklik olması durumunda ise bireyin özgür iradesini yok sayan kefarete sistemleri ortaya çıkmaktadır (Fromm, 2022: 42). Bu tasavvur, bireyi bağımsızlıktan, kendi tercihlerini yapabilme yetisinden, kimlik bilincinden ve bireysel özelliklerinden vazgeçmeye yönlendirmektedir (Fromm, 2019: 57).

Otoriter Tanrı, bireyle kıyaslandığında tüm özellikler bakımından üstün, baskın ve hâkim bir varlık olarak tasavvur edilmektedir (Fromm, 2022: 43). Bu tasavvurda erişilmez bir konumda olan Tanrı karşısında, bireyin tek kudret sahibinin bir parçası olması amaçlanmaktadır. Böylece birey, kişiliğini yaratıcıya sunmakta ve varlığını yitirmektedir. Bağımsızlığını ve kişiliğini yok sayan birey, gizil güçlerini ortaya çıkarmadan Tanrı'ya tabi olmakta ve ondan yardım bekleyen bir konuma düşmektedir. Bu nedenle otoriter Tanrı tasavvuru bireyi kendisinden uzaklaştırmaktadır. Fromm, yetkenin kudretiyle ilgili herhangi bir tartışmaya fırsat tanımadan bu baskıların akılcı bir biçimde bireyin yararına gibi sunulmasının, birey için boş bir armağan kutusu olduğunu ifade etmektedir (Fromm, 2022: 54).

Fromm, bireyin tapmasını simgesel olarak, kendisini varlığından üstün görmesi ve kudretin kendisine devredilmesi olarak yorumlamaktadır. Birey, tamamen yok olmaktan kaçınmak için kudretli varlığın hâkimiyetine biat etmek ve ondan güç almak zorunda hissetmektedir (Fromm, 2022: 42). Bu durum, bireyin bağımsız düşüncesiyle değil, dış güdülerle hareket etmesine ve sonuç olarak otoriter vicdanın oluşmasına yol açmaktadır (Güler: 90-92).

Otoriter vicdan, dış bir otoritenin (aile, toplum, Tanrı ya da medeniyetin bir parçası olan bir güç) bireyin vicdanına hâkim olmasıdır (Fromm, 2004: 47). Birey, kendi

vicdanından kaynaklanan suçluluk duygusu yerine, otoriter vicdan yapısı nedeniyle dış otoritenin cezalandırıcı gücünden korktuğu için suçluluk hissi yaşamaktadır. Otoriter vicdanın oluşmasında ebeveyn, dini kurum ve toplum gibi dış güçler, etik değerleri ve davranış normlarını belirleyip bireye aktarmakta; birey ise bunları onaylayarak özümsemektedir. Bu süreç, bireyin kendisi dışında bir şeye karşı sorumluluk ve çekinme duygusu geliştirmesine, dolayısıyla biat etmesine zemin hazırlamaktadır. Fromm, vicdanın bireyin davranışları üzerindeki etkisinin, dış güçlere karşı duyulan korkudan daha güçlü olduğunu vurgulamaktadır (Fromm, 2013: 136). Çünkü dış güdülerden kurtulmak mümkün olsa da, benliğin bir parçası haline gelmiş vicdanın baskısından tamamen kurtulmak neredeyse imkânsızdır (Fromm, 1999: 173).

Fromm'a göre, otoriter vicdana sahip birey, farkında olsun ya da olmasın, sürekli suçluluk duygusu yaşamaktadır. Yetkenin buyruklarını yerine getirmede bilinçli olarak suçluluk hissine kapılırken, bu buyruklara bağlı olarak yaptığı davranışların özgür iradesiyle olmadığını düşünmediği için de bilinçsiz biçimde suçluluk duymaktadır (Fromm, 1999: 195).

3.2.2.4.2. Hümaniter Tanrı Tasavvuru

Erich Fromm'un hümanizm anlayışı, Tanrı tasavvuru için de geçerlidir. Fromm, hümaniter Tanrı tasavvurunun genellikle hümaniter dinlerde görüldüğünü belirtmektedir. Bu dinlerde, tüm kaideleri belirleyen ve biat edilmesini talep eden kudretli bir yaratıcı tasavvuru bulunmamaktadır. Aksine, hümaniter anlayışa göre oluşturulan Tanrı tasavvuru, bireyin önemini artırmakta ve hümaniter vicdanın gelişimine olumlu katkı sağlamaktadır (Çetin, 2018: 93).

İnsancıl niteliklere sahip Tanrı tasavvuru, otoriter tasavvura kıyasla zıt özellikler taşımaktadır. Hümaniter Tanrı tasavvuru, bireyin ortaya koyduğu kudretin simgesidir (Fromm, 2022: 44) ve bu nedenle birey, tasavvur ettiği Tanrı simgesine yaklaşabilmek için çaba göstermektedir; bu da bireyin değerini artırmaktadır. İnsancıl Tanrı tasavvuru, bireyin ilerlemesi için zekâ ve sevgi duygusunu kullanmasını teşvik eder. Bu tasavvur, bireyin Tanrı'ya sorgusuzca biat etmesini reddeder; aksine bireyin özgür düşüncelerini kullanmasına ve özfarkındalığını geliştirmesine olanak tanır. Otoriter tasavvurların tersine, hümaniter Tanrı tasavvurunda bireyin sahip olduğu nitelikler Tanrı'nın sunduğu bir lütuf değil, bireyin kendi çaba ve gayretlerinin ürünüdür. Bu bağlamda Fromm,

hümaniter Tanrı tasavvuru sayesinde bireyin değeri ve önemi arttığını savunmaktadır (Fromm, 2022: 44-45; Çetin, 2018: 93-94).

Fromm, hümaniter vicdanın da bireyin gelişimine olumlu katkı sağladığını belirtmektedir. Ancak çeşitli nedenlerle hümaniter vicdanın oluşumu engellenebilmektedir. Bunlardan ilki, dışarıdan dayatılan ve bireyi biat etmeye zorlayan otoriter Tanrı tasavvurudur (Çetin, 2018: 94).

Fromm'a göre, hümaniter anlayışlar içinde hümaniter Tanrı tasavvuru, bireyin hümaniter vicdanının oluşmasına destek verir. Hümaniter vicdan, dış güdülerle değil, tamamen iç güdülerle işleyiş gösterir. Birey iç sesini dinler, eylemlerinin sorumluluğunu üstlenir ve buna göre hareket eder. Böylece birey, kendinden uzaklaşmak yerine ilerlemesini destekler. Ayrıca Fromm, hümaniter vicdan ile bireyin üretkenliği arasında bir bağ olduğunu ve vicdan ilerledikçe bireyin üretkenliğinin de olumlu etkilendiğini belirtmektedir (Fromm, 1999: 190; Güler, s. 90-92).

Fromm'a göre, bireyin "vicdanımın sesine kulak verip ona göre eylemde bulunacağım" ifadesini büyük bir onur ve şeref olarak dile getirebileceği başka bir durum yoktur (Fromm, 1999: 190). Geçmişten günümüze, bireylerin doğruluk ve sevgi gibi erdemlere tutunmalarının temel itici gücü, vicdanlarının sesini dinlemeleri olmuştur (Fromm, 1999: 190). Sonuç olarak Fromm, hümaniter vicdanın bireyi bağımsızlaştırdığını, sorumluluk duygusu verdiğini ve öz farkındalığını güçlendirdiğini ifade etmektedir (Çetin, 2018: 94).

3.3. HÜMANİST PSİKOLOGLARIN DİNE YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Bu başlık altında hümanist psikologlardan tezimizin amacı doğrultusunda Erich Fromm ve Rollo May'in din, dindarlık anlayışları ve Tanrı tasavvurları karşılaştırmalı olarak detaylı bir analizi yapılacaktır.

3.3.1. Hümanist Psikologların Dine Yaklaşımlarının Karşılaştırılması

Erich Fromm, dini psikososyal bir bakış açısı ile ele almaktadır. Fromm'a göre din, kişinin varoluşsal endişelerine cevap arayışıdır. Dini, sağlıklı ve sağlıklı olmayan olmak üzere iki başlıkta incelemektedir. Sağlıklı din; kişinin özgürlüğüne, üreticiliğine ve sevme duygusuna olumlu anlamda katkıda bulunmaktadır. Sağlıklı olmayan din ise kişinin

özgürlüğünü kısıtlamakta ve otoriteye körü körüne biat etmesine sebep olmaktadır. Rollo May ise dini daha çok varoluşçu bir bakış açısı ile ele almaktadır. May'e göre din, bireyin anlam arayışı ve varoluş endişesi ile alakalıdır. Dindarlık, bireyin kendi yaratılışını ve sınırlarını onaylamasında mühim bir durum olarak ifade edilmektedir. Ayrıca May için Tanrı, zorunlu bir varlık olmaktan ziyade bireyin kendini aşma gereksiniminin bir sembolüdür.

Fromm'a göre birey tek başınalık ve umutsuzluk hislerine katlanamaz; bundan dolayı dini sistemler ortaya çıkarır. Ona göre din, bir emniyette olma ve bağlılık hissi sağlamaktadır. Lakin bu gereksinim sağlıklı dinlerde kişinin hür iradesini baskılayabilir. May'e göre birey, özgürlüğü ile karşı karşıya kalınca endişe duymaya başlar. Bu endişeden uzaklaşmak yerine anlam arayışına girilerek başa çıkmalıdır. Din, bu anlam arayışının bir simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fromm, Tanrı ifadesini psikolojik bir simge olarak görmektedir. Tanrı, kişinin varmak istediği gayelerin (sevgi, adalet vb. gibi) bir yansımasıdır. Yetkeci (otoriter) Tanrı yaklaşımını tenkit ederek kişiyi baskı altına aldığını ifade etmektedir. May'e göre Tanrı, daha çok bireyin kendi varoluşunu aşma arzusunun bir ifadesidir. May'e göre Tanrı, kişinin yaşamına mana katan ve yön veren bir metafordur.

Fromm'a göre sağlıklı din, kişinin kendini gerçekleştirmesini olumlu yönde etkilemektedir. Bu anlayışa sahip dinler sevgi, sorumluluk ve özgürlük hissini kuvvetlendirir. Sağlıksız dinler ise kişinin çocukluğunda var olan bağımlılığa doğru yönlendirir. May; dinin yapıcı bir şekilde yaşanmasının, kişinin varoluşsal endişelerinin olumlu bir biçimde çözümlenmesine katkı sağladığını ifade etmektedir. Bu endişelerin gizlenmesi yerine kabul edilmesinin önemli olduğunu belirtmektedir.

Başlık	Erich Fromm	Rollo May
Temel Yaklaşım	Psikososyal ve eleştirel	Varoluşçu ve bireysel
Din Tanımı	Toplumsal aidiyet ve özgürlük mücadelesi	Anlam arayışı ve kaygı ile baş etme

Tanrı Anlayışı	İdeallerin projeksiyonu	Varoluşu aşma arzusu
Din ve Sağlık	Sağlıklı din özgürlüğü destekler, sağlıksız din bastırır	Din, bireyin varoluşsal kaygısını işleyebilmesine yardımcı olur
Eleştiri Yönü	Otoriter dinlere karşı özgürleşme çağrısı	Kaygıyı yapıcı bir şekilde aşarak anlam bulma çağrısı
İnsanın Dine İhtiyacı	Özgürlükten kaçış ve güvenlik arayışı	Kaygıyla yüzleşme ve anlam yaratma arzusu
Tanrı Anlayışı	İdeallerin projeksiyonu, otoriter semboller	Kendini aşma ve varoluş derinliği sembolü
Toplum ve Birey İlişkisi	Toplumsal iktidar yapılarıyla dinin ilişkisini eleştirir	Bireyin içsel dünyası ve kişisel cesaretine odaklanır
Dinin Rolü	Bireyi özgürleştiren veya köleleştiren bir araç	Bireyin kendini gerçekleştirme sürecinin bir parçası

Tablo-1: Erich Fromm ve Rollo May'in karşılaştırmalı analizi

Fromm için bireyin temel sorunu özgürlükle ne yapacağını bilememesidir. Özgür olmak bireyde endişeye yol açar. Bundan dolayı bireyler kimi zaman özgürlükten vazgeçip kendilerini dine (veya otoriteye) boyun eğer. Buradan hareketle Fromm, “otoriter din” terimini ortaya koyar; birey özgür düşüncesinden vazgeçerek, çıkış yolunu harici bir kuvvette (Tanrı, lider vb.) arar. May ise özgürlüğü ve endişeyi daha içsel bir süreç olarak görmektedir. May'e göre endişe birey için önüne geçilmez bir durumdur lakin yapıcı bir şekilde yaşanırsa kişinin gelişimine olumlu etkilerde bulunur. Din bir “kaçış” olmaktan ziyade anlam oluşturma süreci haline gelir.

Fromm'a göre Tanrı kelimesi, insanın hasretlerinin, endişelerinin ve hayallerinin bir yansımasıdır. Örneğin tarafsızlık ve eşitlik isteyen bir birey adil bir Tanrı tasavvur eder. Bundan dolayı Tanrı'nın doğası, toplumların gereksinimlerine göre şekillenmektedir. May'de ise Tanrı, kişinin sonsuzlukla ve bilinmezlikle oluşturduğu bir mana köprüsüdür. May için Tanrı bir "gerçeklik" değil, varoluşun derinliğine açılan bir simgedir.

Fromm, dini iki başlıkta ele alır: Bunlardan ilki insanüstü bir kuvvete bağlılık dini (otoriter din) ve diğeri ise bireyin içsel ilerlemesine olumlu etki eden din (insani din) olarak karşımıza çıkmaktadır. May ise bu şekilde kesin bir ayrıma gitmez. Onun için dini yaşantı, kişinin kendi varoluşsal endişesiyle karşılaşma şeklidir. Sağlıklı din, bireyin kendi sınırlarını, sonluluğunu ve belirsizliği onaylamasına destek olur.

Fromm'un dine yaklaşımı daha eleştirel ve toplumsal odaklıdır. Fromm'a göre dini kurumlar bazen kişinin yabancılaşmasını ve pasifleşmesini arttırır. May ise kişinin iç dünyasına ve bireysel varoluşuna odaklanır. Toplumdan ziyade kişinin anlam oluşturma sürecini tahlil eder.

Fromm, dini toplumsal bir kudret olarak tahlil ederken, kişinin özgürleşmesi veya köleleşmesi arasında nasıl bir rol üstlendiğini inceler. May ise dini kişinin varoluşsal yalnızlığı ve mana arayışı noktasında ele alır. Bu iki psikoloğun ortak kısmı, dinin körü körüne bağlılıktan ziyade özgürleşme, mana kazanma ve kendini aşma sürecinde rol oynaması gerektiğini savunmalarıdır. Lakin yolları farklıdır; Fromm toplum-iktidar-özgürlük üçgeninde hareket ederken May ise birey-ölüm-kaygı üçgeninde düşüncelerini şekillendirmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, hümanist psikolojinin din fenomenine yaklaşımını, özellikle Erich Fromm ve Rollo May'in düşünsel bakış açıları ekseninde ele alarak değerlendirmiştir. Din, insanlık tarihi boyunca bireyin anlam arayışında merkezi bir rol oynamış; bireyin iç dünyasını, değer sistemini ve yaşam gayesini şekillendiren güçlü bir unsur olarak psikolojiyle kesişim noktası oluşturmuştur. Bu bağlamda, din psikolojisi, bireyin inanç sistemleri, dini deneyimleri ve bu deneyimlerin psikolojik yapılar üzerindeki etkilerini inceleyen özgün bir bilimsel alan olarak ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılı şekilde ortaya konulduğu üzere, hümanist psikoloji; bireyi yalnızca davranış kalıplarıyla ya da bilinçdışı dürtülerle açıklayan indirgemeci yaklaşımlara (davranışçılık ve psikanaliz) bir tepki olarak doğmuştur. Bu yaklaşım, bireyi özgür, bilinçli, yaratıcı ve kendini gerçekleştirme potansiyeline sahip bir varlık olarak ele almakta; psikoterapötik süreçlerde bireyin öznel yaşantısını, değerlerini, tercihlerini ve yaşam amacını merkeze yerleştirmektedir. Abraham Maslow'un "kendini gerçekleştirme" ve Carl Rogers'ın "koşulsuz kabul" ilkeleri çerçevesinde gelişen hümanist psikoloji, bireyin yalnızca ruhsal sağlığını değil, aynı zamanda yaşamın anlamı, ahlaki sorumluluk ve manevi boyutlarla ilişkisini de inceleme alanına dâhil etmiştir. Bu anlayış, din gibi manevi kaynakları psikolojik gelişim açısından önemli bir unsur olarak değerlendirme gerekliliğini beraberinde getirmiştir.

Üçüncü bölümde karşılaştırmalı olarak ele alınan Erich Fromm ve Rollo May'in din anlayışları, her ne kadar aynı psikolojik gelenek içinde konumlansa da dinin mahiyeti ve birey üzerindeki işlevi konusunda farklı yönelimler sergilemektedir. Fromm'a göre din, bireyin psikolojik ve toplumsal gereksinimlerinden doğan bir yapı olup, temelde iki ayrı formda tezahür eder; bireyi özgürleştiren ve öz-benliğini gerçekleştirmesine imkân tanıyan "hümaniter din" ile bireyi pasifleştiren, dışsal otoriteye bağlı olmasına sebep olan "otoriter din". Fromm, özellikle hümaniter din anlayışını bireyin psikolojik gelişimi açısından olumlu ve destekleyici bir unsur olarak görürken, otoriter din biçimlerini bireyin bağımsızlığını ve eleştirel düşünme yetisini baskılayan yapılar olarak değerlendirmiştir.

Rollo May ise dini, bireyin varoluşsal sorunlarla başa çıkma sürecinde anlam üretme çabası bağlamında ele alır. May için din, bireyin ahlaki sorumluluk duygusunu

geliştiren, benlik bilincini pekiştiren ve toplumsal bağlılık duygusunu destekleyen bir varoluşsal dayanak noktasıdır. Onun yaklaşımı, dinin kişinin yaşantısındaki trajik yönler, ölüm kaygısına, suçluluk hissine ve yalnızlığa karşı anlamlı bir yanıt üretebildiği fikrine dayanır. Bu yönüyle May'ın din anlayışı, maneviyatı bireyin öznel ve özgün deneyimlerinin bir parçası olarak kabul eden bir yapı sunmaktadır.

Çalışmanın genel bulguları ışığında değerlendirildiğinde, hümanist psikolojinin din olgusuna yaklaşımı, dini aşkın ve değişmez bir gerçeklikten ziyade bireyin anlam üretme sürecinin bir parçası olarak konumlandırmaktadır. Bu yaklaşımda din, bireyin içsel deneyimlerini, değer dünyasını ve yaşam yönelimini şekillendiren psikolojik bir yapı olarak ele alınır. Fromm ve May'ın görüşleri, dinin bireyin psikolojik bütünlüğü ve gelişimindeki rolünü farklı açılardan değerlendirerek, dinin işlevsel ve eleştirel çözümlenmeye açık doğasını gözler önüne sermektedir.

Sonuç olarak, hümanist psikoloji, birey merkezli, özgürlükçü ve anlam odaklı yapısıyla, din olgusunu da bu çerçevede yorumlamaktadır. Bu çalışmanın bulguları, dinin yalnızca bir inanç sistemi olmanın ötesinde, bireyin kendilik arayışında, toplumsal bağlarını kurmasında ve yaşamına anlam kazandırmasında önemli bir psikolojik unsur olduğunu ortaya koymuştur. Fromm'un dinin özgürleştirici ya da baskılayıcı doğasına yönelik ayrımı ve May'ın dinin varoluşsal yönüne yaptığı vurgu, hümanist psikolojinin din ile ilgili görüşlerinin zenginliğini ve çok boyutluluğunu göstermektedir. Bu bağlamda, çalışmanın bulgularından hareketle bazı öneriler geliştirilmiştir: Din psikolojisi alanında hümanist yaklaşımlar temelinde daha derinlemesine ve kültürel bağlama duyarlı çalışmalar yapılmalı; Fromm ve May'ın din anlayışları daha geniş tarihsel, sosyolojik ve terapötik bağlamlarda karşılaştırmalı biçimde incelenmelidir. Ayrıca, psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerinde bireylerin dini ve manevi yönelimleri dikkate alınmalı; hümanist ilkeler ışığında maneviyat temelli psikoterapi modelleri geliştirilmeli ve bu modeller eğitim sistemiyle uyumlu hale getirilmelidir. Farklı kültürlerdeki hümanist din anlayışlarının incelenmesi ise kültürlerarası din psikolojisine katkı sağlayacaktır. Son olarak, dini yapıların birey üzerindeki psikolojik işlevlerinin eleştirel biçimde analiz edilmesi, bireysel özgürlük ve kendini gerçekleştirme süreçlerinin daha olumlu işlenmesini mümkün kılacaktır. Bu öneriler, hem kuramsal çalışmalara yön

verecek nitelikte olup hem de uygulamalı psikoloji alanında insanın manevi ihtiyaçlarını dikkate alan daha bütüncül yaklaşımların geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Akbay, Y. E. (2011). *Rollo May'in birey ve din anlayışı* (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi). YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Akbay, Y. E. (2024). *Rollo May'in birey ve din anlayışı*. (1.baskı). Çizgi Kitabevi.
- Allport, G. W. (2019). *Birey ve dini* (Çev. B. Sambur). (4.baskı). Elis Yayınları.
- Apaydın, H. (2005). *Erich Fromm'un Psikanaliz ve Din adlı yapıtı üzerine bazı düşünceler*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18, 163–192. <https://doi.org/10.17120/omuifd.69184>
- Atsız, H. (2006). *Erich Fromm'un hümaniter din anlayışının günümüz toplumlari açısından değerlendirilmesi* (Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi). YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Aydın, T. (2017). *Hümanist psikoloji*. [Web yayını]. <https://tuba-aydin.com/humanist-psikoloji/>
- Aydın, M. (2014). *Hümanistik (İnsancıl) psikoloji (Üçüncü güç hareketi)*. [Web yayını]. <https://www.meralaydin.com.tr/humanistik-insacil-psikoloji-ucuncu-guc-hareketi/>
- Ayten, A. (2010). *Din psikolojisi*. (1.baskı). İz Yayıncılık.
- Ayten, A. (2021). *Psikoloji ve din: Psikologların din ve Tanrı görüşleri*. (6.baskı). İz Yayıncılık.
- Bahadır, A. (2021). *İnsanın anlam arayışı ve din*. (5.baskı). İnsan Yayınları.
- Bakırtaş, T. (2020, Ağustos 31). *Modern Psikoloji Tarihi* [Kitap incelemesi]. Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4(1), 88-92. <https://doi.org/duifad.739637>
- Baymur, F. B. (2017). *Genel psikoloji*. (27.baskı). İnkılap Kitabevi.
- Boeree, C. G. (2006). *Personality theories*. <http://webspace.ship.edu/cgboer/perscontents.html> (Orijinal çalışma 1998'de yayımlandı.)
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2011) *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (10.baskı). Pegem Akademi.
- Cengil, M. (2002). *Davranışçılık ekolünün dine yaklaşımı* (Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi). YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Cherry, K. (2023). *What are the 4 major personality theories?* Verywell Mind. [Web yayını]. <https://www.verywellmind.com>
- CHMC Dubai. (t.y.). *Erich Fromm: Life and work*. [Web yayını]. <https://www.chmc-dubai.com>
- Çatal, A. (2003). *Erich Fromm'da din anlayışı* [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Çetin, Ö. (2018). *Erich Fromm'da tanrı tasavvuru*. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 18(3), 75–98.
- Çetin, Ö. (2019). *Rollo May psikolojisinde din ve kişilik*. (1.baskı). İz Yayıncılık.
- Çetin, Ö. (2019). *Rollo May'de tanrı tasavvuru ve psikolojik yansımaları*. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18(35), 171–186.
- Cortina, M. (2015). *The greatness and limitations of Erich Fromm's humanism*. Contemporary Psychoanalysis, 51(3), 388–422.

- Diyanet İşleri Başkanlığı. (n.d.). *Din psikolojisi nedir?* [Web yayını]. Erişim tarihi: 1 Temmuz 2025, <https://www.diyamet.gov.tr/din-psikolojisi>
- Doğanay, A., Balcı, A., Demirtaş, H., Yıldırım, A., Şimşek, H., Karasar, N., Ekiz, D., Kaptan, S., Kuş, Z., Azar, A., Sönmez, V., Turgut, M. F., Büyükkaragöz, S. S., Şad, S. N., Yalın, H. İ., Erdoğan, İ., Akgün, N., Dönmez, B., Karakütük, K., & Binnur, Y. (2018). *Eğitim bilimlerinde araştırma yöntemleri*. (36.baskı). Pegem Akademi.
- Ekiz, D. (2009). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (2.baskı). Anı Yayıncılık.
- Erkuş, A. (2013). *Davranış bilimleri için bilimsel araştırma süreci*. (4.baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Frankl, V. E. (2021). *Psikoterapi ve din: Bilinçdışıdaki Tanrı* (Çev. Z. Taşkın). (1.baskı). Say Yayınları.
- Frankl, V. E. (2023). *İnsanın anlam arayışı* (Çev. Ö. Yılmaz). (147.baskı). Okuyan Us Yayınevi.
- Fromm, E. (1963). *Humanism and psychoanalysis*. Academic Press.
- Fromm, E. (1985). *Sevme sanatı* (Çev. I. Gündüz). (7.baskı). Say Yayınları.
- Fromm, E. (1987). *İtaatsizlik üzerine denemeler* (Çev. A. Sayın). (2.baskı). Yaprak Kitap.
- Fromm, E. (1990). *Sağlıklı toplum* (Çev. Y. Salman & Z. Tanrısever). (2.baskı). Payel Yayınları.
- Fromm, E. (1996). *Özgürlükten kaçış* (Çev. Ş. Yeğın). (4.baskı). Payel Yayınları.
- Fromm, E. (1997). *Psikanaliz ve Zen Budizm* (Çev. İ. Güngören). (5.baskı). Yol Yayınları.
- Fromm, E. (2004). *Barışın tekniği ve stratejisi* (Çev. F. Emir & K. H. Ökten). (1.baskı). Arıtan Yayınevi.
- Fromm, E. (2004). *Hayatı sevmek* (Çev. A. Köse). (1.baskı). Arıtan Yayınevi.
- Fromm, E. (2010). *Kendini savunan insan* (Çev. D. D. Yüzer). (2.baskı). İlya İzmir Yayınevi.
- Fromm, E. (2019). *Tanrılar gibi olacaksınız* (Çev. B. Leblebicioğlu). (2.baskı). Say Yayınları.
- Fromm, E. (2019). *Yeni bir insan yeni bir toplum* (Çev. N. Arat). (12.baskı). Say Yayınları.
- Fromm, E. (2022). *Olma sanatı* (Çev. O. Düz). (5.baskı). Say Yayınları.
- Fromm, E. (2022). *Psikanaliz ve din* (Çev. E. Erten). (8.baskı). Say Yayınları.
- Fromm, E. (2022). *İsa dogması* (Çev. B. Leblebicioğlu). (1.baskı). Say Yayınları.
- Fromm, E. (2023). *Sahip olmak ya da olmak* (Çev. A. Arıtan). (9.baskı). Say Yayınları.
- Geçtan, E. (2017). *Psikanaliz ve sonrası*. (29.baskı). Metis Yayınları.
- Geçtan, E. (2019). *Erich Fromm ve insançı psikoloji*. Ankara University JFES, 13(1), 119–129.
- GoodTherapy. (2015). *Rollo May (1909-1994)*. [Web yayını]. <https://www.goodtherapy.org>
- Gündoğdu, H. (2000). *Hümanizm bir din midir?* Dinler Tarihi Araştırmaları- II, 99–125.
- Gürses, İ. (2010). *Dindarlık ve kişilik*. (1.baskı). Emin Yayınları.
- Hökelekli, H. (2013). *Din psikolojisine giriş*. (2.baskı). Dem Yayınları.
- Hökelekli, H. (2013). *Psikolojiye giriş*. (4.baskı). Emin Yayınları.
- İlk, G. & Bilici, M. (Aralık 2020). *Victor Frankl Örneği ile Varoluşçu Psikolojide Din ve Maneviyat*. Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 8(17), 45-62.
- James, W. (2017). *Dinsel deneyimin çeşitleri*. (1.baskı). Pinhan Yayıncılık.

- Kaba, B. (2018). *Abraham Maslow ve din* (Yüksek lisans tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi). YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Kale, N. (2019). *Hümanizm*. Ankara University JFES, 25(2), 763–770.
- Karaca, F. (2015). *Din psikolojisi*. (2.baskı). Eser Ofset Matbaacılık.
- Karacoşkun, M. D. (2006). *Ateist bir mistik Erich Fromm*. (1.baskı). Etüt Yayınları.
- Karacoşkun, M. D. (2006). *Dini ve sosyal psikoloji yazıları*. (1.baskı). Din ve Bilim Kitapları.
- Karacoşkun, M. D. (2010). *Fromm'un hümanistik psikoloji kuramı bağlamında Eski Ahit'te geçen peygamber kıssaları*. Milel ve Nihal, 7(3), 73–108.
- Karacoşkun, M. D. (2012). *Erich Fromm ve din*. (1.baskı). İz Yayıncılık.
- Karacoşkun, M. D. (Ed.). (2013). *Din psikolojisi el kitabı*. (2.baskı). Grafiker Yayınları.
- Karakaya, S. (2008). *Dindarlık ve kişilik arasındaki ilişki, Allport ve Fromm'un karşılaştırmalı analizi*. (Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi). YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Karasar, N. (1991). *Bilimsel araştırma yöntemi*. (4.baskı). Nobel.
- Kayıklık, H. (2014). *Din psikolojisi*. (2.baskı). Karahan Kitabevi.
- Köse, A., & Ayten, A. (2014). *Din psikolojisi*. (4.baskı). Timaş Yayıncılık.
- Mardin Life. (2022). *Rollo May kimdir?* <https://www.mardinlife.com>
- Maslow, A. H. (1996). *Dinler, değerler, doruk deneyimler* (H. K. Sönmez, Çev.). (1.baskı). Kuraldışı Yayıncılık.
- Maslow, A. H. (1997). *Motivation and personality*. Pearson.
- Maslow, A. (2023). *İnsan olmanın psikolojisi* (Çev. O. Gündüz). (13.baskı). Kuraldışı Yayıncılık.
- May, R. (1940). *The springs of creative living*. Abingdon-Cokesbury Press.
- May, R. (1967). *The art of counselling*. Abingdon Press.
- May, R. (1997). *Kendini arayan insan* (Çev. A. Karpat). (1.baskı). Kuraldışı Yayıncılık.
- May, R. (2001). *Yaratma cesareti* (Çev. Metis Yayınları). (7.baskı). Metis Yayınları.
- May, R. (2022). *Varoluşun keşfi* (Çev. A. Babacan). (9.baskı). Okyan Us Yayınevi.
- Mehmedoğlu, A. U. (2004). *Kişilik ve din*. (1.baskı). Dem Yayınları.
- Newworldencyclopedia.org. (t.y.). *Rollo May*. [Web yayını]. <https://www.newworldencyclopedia.org>
- Pazarlı, O. (1972). *Din psikolojisi*. (2.baskı). Remzi Kitabevi.
- Peker, H. (2016). *Din psikolojisi*. (13.baskı). Çamlıca Yayınları.
- Rogers, C. R. (2021). *Kişi olmaya dair* (Çev. A. Babacan). (8.baskı). Okuyan Us Yayınevi.
- Sak, U., vd. (2021). *Eğitimde nitel araştırma yöntemleri*. (3.baskı). Nobel Yayıncılık.
- Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2018). *Modern psikoloji tarihi*. (8.baskı). Kaknüs Yayınları.
- Smith, M. B. (1982). *Psychology and humanism*. Journal of Humanistic Psychology, 22(2), 44–55.
- Spinks, G. S. (2008). *Psikoloji ve din* (Çev. B. Koç & Z. Özcan). İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13(1), 307–318.
- Şentürk, H. (2013). *Din psikolojisine giriş*. (2.baskı). İz Yayıncılık.
- Topses, G. (2012). *Davranışçı ve varoluşçu-hümanistik psikolojik danışma kuramlarının ayırtedici ve örtüşen nitelikleri*. IJNASE, 1(3), 67–75.
- Türker, R. N. (2018). *Erich Fromm'da karakter tipleri ve din*. Balıkesir İlahiyat Dergisi, 4(2), 81–104.

- TDV İslam Ansiklopedisi. (n.d.). *Hümanizm*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/humanizm>
- Yağmur, İ. (2007). *Gazali düşüncesinde insan psikolojisine ilişkin bulgular [Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi]*. YÖK Ulusal Tez Merkezi. Erişim tarihi 2025, URL: <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/610048>
- Wulff, D. M. (2004). *Din psikolojisine genel bir bakış-II* (Çev. M. Koç). *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17(4), 401–409.
- Wulff, D. M. (2005). *Hümanistik inancın umudu: Erich Fromm* (M. D. Karacoşkun, Çev.). *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(4), 243–253.
- Wikipedia. (2024, Mart 10). *Rollo May*. <https://www.wikipedia.org>

ÖZGEÇMİŞ

1. KİŞİSEL BİLGİLER	
Adı Soyadı	: ALİ ÇETİN
ORCID	: 0009-0002-1304-1488

